

Szentesi Edit

Néhány szó a magyarországi építőipar kapacitásainak területi eloszlásáról a 19. század első felében¹

A 19. század táján vett első felében három országos összeírás (mai kifejezéssel élve népszámlálás) történt: 1813-ban, 1828-ban és 1853–1854-ben. Ezek közül az 1827. évi VII. törvénnyel elrendelt – mindközönségesen 1828-asnak nevezett – összeírás adatfelvételi rendszere a legalkalmasabb gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatokra,² s ezzel a lehetőséggel a magyar történettudomány élt is.³ A művészettörténet-írás kevésbé, de azért Kaposy János ezekből az összeírás ivekből állította össze és publikálta 1952-ben a magyarországi „építők, szobrászok, festők és grafikusok” ábécésorrendbe rendezett listáit.⁴

Én most átrendeztem a Kaposy által közölt adatok egy részét, és olyan táblázatot állítottam össze belőlük, amelyben az építőmester vezette nagyobb vállalkozások teljesítőképességét településenként összegeztem. Azaz, vettem az 1828-ban 8 legény-

*Szentesi Edit művészettörténész,
MTA BTK MI, tudományos főmunkatárs
Kutatási területe: 19. századi historiográfia
(műgyűjtéstörténet, múzeumtörténet,
a művészettörténet-írás története), budapesti
bérházak és polgárházak építéstörténete
E-mail: szentesi.edit@btk.mta.hu*

*Edit Szentesi, art historian, senior
researcher at the Institute of Art History,
Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences
Areas of research: 19th-century
historiography (history of art collecting,
museum history, history of art historical
writing), architectural history of the residential
buildings and town houses of Budapest
Email: szentesi.edit@btk.mta.hu*

- ¹ Az előadás a konferencián a bombasztikus „Miért éppen Székesfehérvárott született egy Ybl Miklós?” főcímmel hangzott el, így elsősorban arra keres magyarázatot, miért összpontosult Székesfehérvárott meglepően nagy építőipari kapacitás a 18. század második és a 19. század első felében. A felolvasásra megírt szöveget elláttam ugyan néhány lábjegyzettel, de nem dolgoztam át tanulmánnyá. Az interpretáció aránytalan Fehérvár-centrikusságánál és egyébkénti esetlegességénél is inkább azért, mert időközben is csupán a szabad királyi városok összeírásainak felét-harmadát néztem át az 1828-as összeírás levéltári anyagában (a más jogállású településeket pedig egyáltalán nem), és noha ennek alapján korrigáltam az 1. táblázatot, az még mindig sok ponton lehet téves vagy hiányos. Az adatsorok jelen állapotának értelmezése tehát jobb, ha látványosan megmarad figyelemkeltő jellegűnek és jelzésértékűnek, s nem próbál komoly dolgozat színében föltűnni.
- ² Már csak azért is, mert valójában nem népesség-összeírásról, hanem az ország köztelherviselési rendszerének és terhelhetőségének áttekintéséről, illetve felméréséről volt szó, amelynek szükségessége a további országreformok megalapozásához az 1790–1791-es országgyűlés óta napirenden volt.
- ³ Nem adom meg az összeírás történetének, protokolljának, rendszerének és adatsorai feldolgozásának nagyon gazdag szakirodalmát (történeti, történeti-statisztikai, gazdaságtörténeti, ipar- és mezőgazdaság-történeti, várostörténeti és helytörténeti stb. munkák hosszú-hosszú sorát); a továbbiakban csupán azokra a művekre hivatkozom, amelyekből közvetlenül adatokat emeltem át. Legelsősorban is innen: BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, Akadémiai, 1984; EPERJESSY Géza: *A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1988. (A nagyszerű és végtelenül tanulságos történetész-szakirodalom a forrás művészettörténeti szempontú kutatását például azért nem válthatja ki, mert – a helytörténeti irodalom egy részét kivéve és amúgy természetesen – nem közli a mesterek neveit.)
- ⁴ KAPOSSY János: *Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban. Művészettörténeti Értesítő*, 1.1952. 133–140. (Lásd még például: BATÁRI Ferenc: *Pest-budai asztalosok 1828-ban. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum Évkönyve*, 13. 1971. 39–49.)

nyel vagy annál többen dolgozó *murarius magisterek*et, és az egy helységben élő/adózó nagyobb építővállalkozások legényeinek számát összeadva állítottam sorba a településeket⁵ (1. táblázat).

Mivel az adatsorokat csak kisebbik részükben ellenőriztem az eredeti forrásokkal, amit látunk, módosulhat, különösen az alsóbb régiókban, azonban nagyságrendek és trendek érzékelésére, reményeim szerint, lényegében alkalmas. Azért 8 legénynél húztam meg a határt, mert ez tűnik a közepesnek nevezhető építővállalkozások alsó létszámának; 7, 6 és 5 legényes mester alig volt az országban, 4 legénnyel és annál kevesebbel dolgozó jóval több – ezeket tekintem kisvállalkozásnak, amelyeket a számlálásnál nem vettem tekintetbe.⁶ A nagyságrendek és trendek jobb érzékeltetésének szándékával azonban helyenként csaltam (talán nem is teljesen következetesen), ezek a „becsált” adatok a táblázatban kerek zárójelbe vannak téve. Néha például ezekből a kisebb vállalkozásokból is felvettem néhányat, hogy az egy településen belüli vállalkozás-méretbeni tagozódás jobban látható legyen, illetve lássuk azt is, hogy az ismertebb nevű mesterek hogyan jelennek meg az összeírási íveken, akkor is, ha (1828-ban⁷)

⁵ A Kaposy közleményében szereplő adatokat kiegészítettem Kaposy saját, a közlemény alapjául szolgáló céduláiból (amelyek Zádor Anna révén Intézetünk Levéltári Regesztagyűjteményébe kerültek): MTA BTK MI, Levéltári Regesztagyűjtemény, A–VII–2, illetve (ahol lehetett) a szakirodalom alapján, és helyenként magából az eredeti forrásból: MNL OL, Regnicolaris Levéltár, Archivum palatine, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata; a továbbiakban: MNL OL, N 26. Azt, hogy melyik település adatai honnan származnak, lásd az 1. táblázat jegyzeteiben. (A levéltári kutatást az OTKA K 105005. számú kutatási program támogatásával végeztem.)

⁶ BÁCSKAI–NAGY 1984. i. m. 158–159. írnak arról, hogy az építőipari vállalkozások (a kőművesek mellett az ács, téglalehető, kőfaragó, tetőfedő és útépítő vállalkozásokat is ideértve) országosan általában és átlagosan nagyobbak, jóval nagyobbak, mint (az ugyanazon településen) más mesterségekben szokásosak, s hogy az ország összes legényének 14%-a ezekben a szakmákban dolgozik, egy mesterre átlagosan 8 (!) legény jut. Egy táblázatot is közöltek, amely az ezen iparokban együtt foglalkoztatott legények száma alapján állítja sorba a városokat: az első természetesen Pest-Buda (734), s az első 15-be Lőcse fért még be, 65-ös legényszámmal. A sorrend eltér attól, ami csak az építőmester-vállalkozások számai alapján adódik: Fehérvár például (219) ebben a listában csak az ötödik (Kassa, Pozsony és Kőszeg is megelőzi). Az, hogy az építőmester az építkezés vezetőjeként mennyire tartja kézben a társiparosok munkáját, illetve viszi / tudja vinni magával az egyes munkákhoz elsősorban az ács- és a kőfaragómestert, ezek szerint sokkal változóbb, mint értelemszerűen gondolnánk. E kérdés vizsgálata is érdekes téma lenne.

⁷ Az összeírás (természetesen) egy adott pillanatot rögzít, és ez az adott pillanat (természetesen) a mesterek életútjának egy adott pillanata: a később nagy jelentőségű mester esetleg már megjelenik ugyan az összeírásban, de még nem rendelkezik mesterjoggal és így műhellyel (lásd például Langmár Mihály esetét), és lehet már 60 éven felüli, vagy éppen azt jegyzik meg az róla összeírásban, hogy betegeskedik (mint Josef Eckermann budai mesterről) – tehát nem dolgozik. Lehet, hogy egy vállalkozás élén éppen generációváltás történt ekkoriban, talán zökkenőmentes átmenettel (mint a gyöngyösi Rabl-családnál), de ha az özvegyet írják össze a műhely fejeként, ugyanúgy jelenthet tartós, virágzó működést biztosító berendezkedést (mint az ország legnagyobb építési vállalkozásánál, a Hild családnál, amely évtizedeken át Hild Klára, Hild János özvegye „nevén volt”), mint a megszűnés felé tartó, leszálló ágat (a székesfehérvári Jakob Rieder műhelyét például tudunkkal nem vette át következő generáció), vagy éppen a két generáció közötti átadás-átvétel időszakos fennakadása miatt tűnt el teljesen az összeírók szeme elől egy-egy nagyobb műhely (talán az eperjesi Schneeweißoknál); esetleg a mester lakóhelyének, a vállalkozás székhelyének éppen folyó áthelyezése miatt (talán ezzel kell számolni például Zofahl Lőrinc esetében). Mindezen körülmények (és számos további lehetőség) jelentősen torzít(hat)ják az összeírás alapján szemünk elé táruló képet, nem szólva arról, hogy az építőipari vállalkozások pillanatnyi nagyságát más iparokénál jobban befolyásolják olyan tényezők, mint például hogy melyik évszakban vették föl adott helyen az adatokat (az építési munkák téli szezonális leállása idején elbocsátották legényeiket a mesterek, vagy álláspénzt fizettek nekik?), illetve hogy éppen nagyobb munka/munkák közben találtak-e egy építőműhelyt az összeírók, vagy az ez(ek) közé eső időszakban. Ezeket az úgymond torzító tényezőket az egyes mesterek/műhelyek működésére vonatkozó – Pestet és alább hivatkozott eseteket kivéve – lényegében szinte teljesen hiányzó szisztematikus kutatással sem nagyon lehet(ne) kiiktatni, bele kell tehát törődnünk, hogy az országos kép végtelenül esetleges marad. De egy pillantást vetni rá talán még így is tanulságos. A felmerülhet esetleges körülmények bő példatára, és az egész problémakörrel alapvető

nem tartoztak a nagyobb vállalkozók közé,⁸ máskor pedig azért, mert több kisvállalkozás összead annyi kapacitást, ami elég a táblázatba kerüléshez, vagy több, mint amennyivel egy-egy nagyobb vállalkozás révén egy másik település bekerült;⁹ egyéb hátsó szándékaimra pedig majd még fény derül.

Kapossy közleményének bevezetésében írt néhány terminológiai és értelmezési kérdésről, magyarázatait nem ismétlem el itt, kivéve, hogy az összeírás csupán a kőműves (mester) kifejezést ismeri; építész (*architectus*) foglalkozás-megnevezéssel az összeírók egyetlen embert tiszteltek meg az országban: Franz Stampfot, az Esterházy hercegi építőszervezet vezetőjét Kismartonban. *Murarius* (*magister*) mindenki más: a nagyvállalkozó és/vagy jelentős középületek tervező építészeként is működő építőmestertől a bányaművelésben dolgozó kiskőművesig: Selmecbányán például mondhatni hemzsegnek az úgynevezett „királyi kőművesek” (*murarius regius*, értsd: a királyi kamara alkalmazásában dolgozók) s még így sem biztos, hogy valamennyien föl vannak sorolva, hiszen az állami, kamarai, uradalmi alkalmazottakat, illetve a honoráciorokat – csakúgy, mint a nemeseket – az összeírási ívekre csak akkor vették föl, ha egyéb minőségükben, például háztulajdonosként, bérbeadóként stb. adófizetők voltak.

Igazán nagy építési vállalkozás, ha ezen az ötven vagy annál több legénnyel dolgozókat értjük, az összeírás szerint mindösszesen kilenc volt az országban 1828-ban, közülük öt Pest, ket-
tő pedig Székesfehérvár székhellyel működött – teljesítőképességük egyenként akkora, hogy az a városok szerinti rangsor 3–10. helyére lenne elég.

Vannak települések, amelyek egy vagy két meghatározó vállalkozás révén kerülnek be az ország 25 legnagyobb építőkapacitású települése közé, máshol öt közepes vagy a kisvállalkozás felső határán mozgó építőmester műhelye ad össze ugyanannyi teljesítőképességet.

A mestertől a társadalmi ranglétrán lefelé az összeírók csupán a kőműveslegény (*murarius sodalis*) besorolást alkalmazták következetesen; a teljes összeírási anyagban csupán négy-öt alkalommal fordul elő a *pallér* kifejezés – német formában (*Pallier*); latinositva (*pallerius*), illetve egyszer egyenesen így: „főlegény, azaz pallér” (*archisodalis seu pallier*). A biztos és állandó megélhetést a hivatalvállalás jelentette, a vagyonosodás lehetőségét azonban az önálló vállalkozás kockázatos útja, s a pénz úgymond nem a tervezésben, hanem a kivitelezésben volt. Ezért építőmestereink megpróbálták saját vállalkozásban tartani terveik kivitelezését, azonban súlyos korlátai voltak annak, ameddig megérte, illetve ameddig lehetett: a fizikai távolság, a céhes jog, a megbízó takarékosági szempontjai stb. Távol álljon tőlem, hogy a tervező versus kivitelező mester téma taglalásába bocsátkozzam; minél nagyobb és igényesebb a feladat és minél vidékibb a helyszín, annál valószínűbb, hogy egy központibb helyről keresnek tervezőt, és esetleg hívnak építőmestert is. A tervezők¹⁰ és/vagy a nagy és nagyobb vállalkozók, akik egy-

KOMÁRIK Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. *Építés – Építésztudomány*, 3. 1971. 379–418; lásd még Uó: A romantika korának építőgyakorlata és munkaszervezete Magyarországon. *Ars Hungarica*, 6. 1978. 29–56.

⁸ Ezeket a kisebb kapacitásokat nem számoltam bele az adott városéba, ha az összességében az 50-es legényszám fölött van (az alatt ellenben igen).

⁹ Az összességében 50-es legényszám alatti felmutató településeknél minden legényszámban kimutatható kapacitást összeadtam (a 8 legénnyel kevesebbel dolgozó mestereket csakúgy, mint az önálló legényeket), mert – szemben az 50-es kapacitáson felüliekkel – itt már a településeknek alapvetően más sorrendje adódik ezek beszámításával, mint anélkül.

¹⁰ Az Országos Építési Igazgatóság alkalmazottait – itt és a továbbiakban mindvégig, de hallgatólagosan – kivéve. Az állami építőszervezet foglalkoztatott előbb 100, majd 200 jól képzett építész, illetve mérnököt (túlnyomó részben persze mérnököt), de kivitelező kapacitással soha nem rendelkezett és hivatalnokai céhes mesterként soha nem „maszkoltak”. Az ő terveiket is az összeírásban szereplő építőmesterek, illetve embereik kellett hogy megvalósítsák, tehát az állami megbízásokra készülő munkáknak meg kell jelenniük táblázatunkban, tervezők viszont biztosan nem jelennek meg építőmesterként (szemben a nagybirtokok, egyházmegyék stb. építőszervezetei esetével, amelyeknél a helyzet összetettebb,

szere több építkezés felelős vezetői voltak, mindegyik építkezésük élére állítottak egy-egy folyamatosan a helyszínen tartózkodó pallért, aki feltétlenül saját, bizalmi emberük volt. Amire az összeírás a pallér foglalkozásmegjelölés ritkasága miatt biztosan *nem* alkalmas tehát – sajnos –, az az, hogy fogalmat alkothassunk róla, hány párhuzamosan zajló építkezés között oszlanak el a legények számában jelentkező kapacitások.

Ami a segédekkel illeti, itt nyilvánvalóan nem – vagy legalábbis túlnyomó részben nem – a vándor-, illetve rendes tanulóéveiket töltő legényekről van szó, hanem azokról a szakképzett kőművesekről, akik megrekedtek a céhes előmenetel középső fokán, és akikből soha nem vált mester. (Dóka Klára a „letelepedett legény” megnevezést használja rájuk.) Ha jóval kisebb számban is, de még önálló háztartás élén álló, többgyermekes kőművesinasokkal (*tyro*) is találkozunk az összeírásban. Ezek a legények (és inasok) máshogy nem, csak egy mesternél alkalmazásban dolgozhattak, így alkalmazásuk szokásainak vagy jellegének (területenkénti? adott időben, adott helyen éppen előadódó körülmények okozta?) különbségéből fakadhat az, amit a táblázatban szintén csalással próbáltam helyreütni. Néhány város esetében ugyanis, noha kőművesmesterként szerepelnek a város ismert vagy kevésbé ismert munkásságú mesterei, ezeknek nincsenek legényeik, ugyanakkor az illető városban számos családfő kőműveslegényt írtak össze. Ez a helyzet Sopron¹¹ és Eperjes esetében.¹² Utóbbinál biztosan nem az

lásd alább). A hivatalsszervezetről, létszámokról és személyzetről lásd például EMBER Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). *Levéltári Közlemények*, 20–23. 1942–1945. 345–375; KELÉNYI György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. In: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig. Budapest, Akadémiai, 1978. 123–160.

¹¹ DÓKA Klára: Az iparostársadalom struktúráváltása a 19. században Sopron megyében. In: *A Dunántúli településtörténet (XI–XIX. század)*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságainak VI. konferenciája [1984]. Veszprém, MTA VEAB Településtörténeti Munkabizottsága, 1986. 425–446. A IV. táblázat szerint 2 kőművesmestert és 21 „letelepedett legényt” talált a városban az összeírás. Kaposy adataiból tudjuk, hogy a 2 mester legények nélkül dolgozott. (WINKLER Gábor: *Sopron építészete a 19. században*. Budapest, Akadémiai, 1988. 20. szerint 1828-ban 4 kőművesmestert és 44 legényt írtak össze Sopronban, de mivel Kaposynál csak két mester neve jelenik meg, a forrás átnézéséig maradok Dóka adatainál.) Vö. a következő jegyzettel.

¹² Az előadásban Győrt is itt említettem, mert BORBÍRÓ Virgil–VALLÓ István: *Győr város építéstörténete*. Budapest, Akadémiai, 1956. 228. szerint az 1828-as összeírás a városban 7 építőmestert és 59 kőműveslegényt talált, és a KAPOSSY i. m.-ben név szerint szereplő négy győri mester mindegyike segéd nélkül dolgozik. Időközben azonban átnéztem az összeírási íveket, és a Kaposy listájában szereplő mestereken túl Fisch személyében találtam bennük egy további, 28 segéddel dolgozó mestert, de egyetlen önálló háztartással összeírt kőművessegédet sem, sőt egész Győrben általában, más mesterséggel kapcsolatban sem szerepel egyetlen „letelepedett legény” sem. (A Borbíróék által – kicsit rongva – közölt számok forrása: PÁLFY Ilona: Győr sz. kir. város az 1828-as összeírás megvilágításában. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. 5. 367–376. 11. táblázata, amelynek megfelelő sora azonban a kőművesek és kőfaragók adatait együtt tartalmazza.) A most korrigált adatokkal Győr jóval lejjebb került a városok sorrendjében, de ezeket az adatokat erősítik meg az EPERJESSY i. m. 315. oldalon közölt számok is (egy 1822-es összeírásban: 4 kőművesmester és 24 legény; egy 1829-esben: 5 mester és 30 legény). Az 1828-as összeírás és az egyes helységek más forrásokból, összeírásokból származó adatainak eltéréseit a történeti irodalomban sok helyütt tárgyalják – ezeknek akár csak regisztrálása is messze túlmutatna jelen kereteinken. Csupán jelzéseképpen vegyünk egy olyan esetet, Debrecenét, amelynek az országos, illetve a helyi céhes összeírásokban megjelenő adatai nagyon különbözőek. Míg a város táblázatunkban 3 mesternél dolgozó 17 legénnyel szerepel, egy 1825-ös céhösszeírás szerint 5 kőművesmester, 65 (!) legény és 18 inas; egy 1837-es szerint 7 mester, 65 legény és 28 inas; egy 1846-os szerint pedig 10 mester, 94 legény és 21 kőművesinas volt a városban. Egy 1840-es adatsor szerint a táblázatunkban 6 legénnyel dolgozóként szereplő Köhler Györgynek akkor 28 (!) legénye volt, míg a táblázatunkban 5 legényes mesterként megjelenő Rachbauer Péter (valószínűleg) fiának, Rachbauer Józsefnek 32! Csak Litsman Józsefnek a két helyen szereplő legényszáma feleltethető meg nagyjából egymásnak: 1828-ban 6; 1840-ben 8. A céhösszeírásokat lásd KOMORÓCZY György: A debreceni céhes ipar reformkori helyzete (1820–1848). *A Debreceni Déli Múzeum Évkönyve 1971*. Debrecen, 1972. 145–180. 162; az 1840-es adatokat: VARGA Gyula: Ipari termelés – a társadalom iparos rétegei. In: *Debrecen története 1693–1849* (Debrecen története, 2). Szerk. RÁCZ István. Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., 1981. 309–356:

összeírók lapsusáról van szó: a városban felvett íveken gondosan följegyezték azt is, ha egy mester legény nélkül dolgozott. A város négygenerációs építőmester-dinasztiájának a harmadik nemzedéket jelentő tagja, Caspar Schneeweiß megjelenik az összeírásban, de önmagában, legény nélkül,¹³ csakúgy mint Michael Eischel,¹⁴ ugyanakkor összeírtak 35 önálló kőműveslegény-háztartást (köztük a két mester fiaiét is), és további két többgyermekes inast, azt is feljegyezve, hogy a legények közül 9 éppen a városon kívül működik – egyikük Franciaországban! – (vagy a legény feleségét írták össze, ami ugyanazt jelenti, hogy ugyanis a családfő éppen a városon kívül dolgozott); egyről mondják, hogy tartósan betegeskedik, egyről pedig, hogy 60 éven felüli. Így is marad 25 a városban / városi mesternél dolgozó kőműveslegény, akik azonban, úgy tűnik, nem álltak tartós alkalmazásban. Biztosan nem egyszerűen arról van szó, hogy az illető helyeken éppen a téli szezonban vették föl az íveket, ezt Kőszeg példáján látjuk: két országos összehasonlításban közepes (helyi viszonyok között kimondottan nagy) vállalkozást vivő mester *mellett* találtak a városban 29 önálló adózó kőműveslegényt.

Mindenesetre csak ezeket az önálló legényeket is tekintetbe véve tűnik védhetőnek a városoknak az a rangsora, amely az építőkapatitásokból adódik, ha várostörténéseink más szempontú városrangsoraira tekintünk (2. táblázat).

A 2. táblázat bal oldalán látjuk az építőmester-vállalkozások legényeinek száma szerint adódó „rangsort” (amelyben a várostörténeti elemzésekkel való összevethetőség érdekében összevontam Pest-Budát és elhagytam a horvátországi városokat); tovább jobbra a népesség száma szerinti sortrendet; azután a gazdasági súly szerinti, és végül a jobb szélen azt, amit Bácskai Vera „egyéb [tehát nem gazdasági] központi szerepkör” szerinti sortrendnek nevez. Mindkét jobb oldali oszlopot Bácskai Vera és Nagy Lajos *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* című könyvéből vettem át, az általam itt gazdasági súlynak elkeresztelt sortrend megállapításához vezető szempontrendszer és faktorált számításmódot nem ismertetem, ahogyan a jobb szélső oszlopban szereplő nem gazdasági központi szerepkör pontozási rendszerét sem.¹⁵

Vízszintes vastagabb vonalak jelölik az úgynevezett kategóriaváltásokat. Az ország már 1828-ban is vízfejű volt: Pest-Buda minden szempontból nem csupán első, hanem nagyságren-

338. És hogy ellenkező irányú eltérésre is hozzak egy példát: Péccsett egy az országgal egyugyanazon évben készült helyi összeírás 3 kőművesmestert és „csak” 62 legényt talált a városban, lásd EPERJESSY I. m. 322.

¹³ Az eperjesi polgárkönyvek (Štátny archiv v Prešove, Magistrát mesta Prešova, inv. č. 278. és 283., sign. 2121. és 2123.) szerint Joannes Snevajš kőművesmester Ausztriából vándorolt be Eperjesre és 1726-tól volt ott polgár; fia (az ifjabb) Johann már helyi születésű: Joannes Schnevaisz *murarius magister* (patricius, katolikus [!] vallású) 1753. május 4-én jegyezték be a polgárkönyvbe. Az 1828-as összeírásban kőművesmesterként előtűnő Caspar Schneweis 1804-ben kapott polgárjogot; az ő fia, Josef (aki az 1828-as összeírásban még csak önálló háztartásban élő kőműveslegényként szerepel) pedig majd 1837-ben fog. Nyilván Caspar másik fia volt az az ifjabb Caspar, aki 1822-től polgár és a városi adminisztrációban dolgozó hivatalnok („Cittis Cancellist”). (A Schneeweiß család nem szerepel a következő jegyzetben hivatkozott adatgyűjteményben.) Vegyük még hozzá – mint talán a család regionális terjeszkedésére utaló adatot –, hogy egy bártfai születésű Josef Schneveisz kőművesmester Kisszebenben lett polgár 1809-ben (katolikus vallású, nőtlen), lásd Kaposy Jánosnak egy másik levéltári anyagból készített céduláját, amely szintén a 4. jegyzetben hivatkozott fondban található (a 2309. számú).

¹⁴ Az idősebb Eischelnél azt mondják, hogy vele egy háztartásban lakó fia (akinek keresztnévét nem adják meg) *murarius magister*, Franciscus Eischel azonban mégis önálló családfőként is előfordul és ott *murarius sodalis*. Hacsak tehát nem két Eischel-fiú volt, valószínűbb, hogy nem volt mester (az eperjesi polgárkönyvekben sem szerepel). Apja viszont, noha csak *murarius*nak mondják, mester volt: 1792-ben szerzett polgárjogot Eperjesen, lásd Miloslava BODNÁROVÁ–Katarína CHMELINOVÁ: Umelci a umeleckí remeselníci Prešova v 16.–18. storočí. *Ars. Časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied*, 39. 2006. 2. 233–262: 245.

¹⁵ Bácskai Vera utóbb a terminológián és a besorolás szempontrendszerén is módosított, s ebből kicsit eltérő városrendek adódtak, lásd BÁCSKAI Vera: *Városok és városi társadalom a XIX. század elején*. Budapest, Akadémiai, 1988; Uő: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, Osiris, 2002.

di különbséggel első minden szempontból (Bácskai Vera ezt a gazdasági súlyt tekintve egyszerűen fővárosi helyzetnek nevezi), a vonal alatt következik „az elsőrendű kereskedelmi központnak” tekinthető 10 város, majd a „másodrendű kereskedelmi központok” 11 városból álló mezőnye. Lélekszám dolgában a 10 ezret szokás küszöbnek tekinteni, míg a közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási stb. intézményrendszer szerinti sorban, Pest-Buda mögött persze messze lemaradva, egy 7 városból álló olyan csoport van, amelyet azután csak messze leszakadva követnek a továbbiak.

Székesfehérvár az építőkapacitást tekintve egymagában alkot külön kategóriát: Pest teljesítőképességének közel felét, de az utána következő legnagyobb kétszeresét mutatja föl, s ezt – mint azt a jobb oldali három oszlopból látjuk – messze nem indokolja a város helye a magyarországi városok más szempontok szerinti rangsoraiban.¹⁶ Tulajdonképpen erre az egy sajátos területre korlátozódó, kiemelkedő helyzetre szeretnék megkísérelni magyarázatot találni, de ahhoz, hogy jobban érzékeljük, mi és mennyi is a magyarázandó Fehérvár adataiból, előbb kommentálok három olyan jelenséget, amely első pillantásra is föltűnik, ha a 2. táblázatra tekintünk.

1. Az építőmester-vállalkozások nagyságában, illetve kapacitásában 1828-ban még nem jelenik meg az ország keleti és déli karéjában fekvő városoknak az a rohamos fejlődése, amely a népességszám szerinti sorrendben már egyértelműen megmutatkozik, a gazdasági súly szerinti-ben határozottan érzékelhető, az igazgatási-intézményiben viszont kevésbé (tekintve, hogy ez a legnehezebben mozduló, a súlyponteltolódásokat a legnagyobb nehézségi együtthatóval követő terület).¹⁷

Ezekből az övezetekből csupán Kassa és Temesvár van az építőmester-kapacitásokat tekintve is az egyébkénti súlyával arányos helyzetben, azaz az országos első tízben. Amúgy e két város, illetve vonzáskörzetük egykorú építészete mondhatni terra incognitája a kutatásnak, az e kapacitást összeadó építőmesterek munkásságával együtt. A Kassa főterén álló házak klasszicista építészete csak pesti léptékkal mérhető, legjelentősebb műveit azonban – a város Pozsony mellé mintegy második fővárossá fölnövő helyzetéből fakadóan – zömmel arisztokrata paloták alkotják, amelyek közül tudtommal egynek sem ismert tervezője, építőmes-

¹⁶ Bácskai Vera régen szóná tette, hogy országos összehasonlításban Fehérváron a 18. század 2. felében és az 1828-as összeírás szerint kiugróan magas az építőiparban dolgozó legények száma (a kőműveseké mellett az ácsoké is), míg az átlagosnál is jóval kisebb a mesterek aránya. Ebből arra következtetett, hogy „kevés számú kőműves- és ácsmester nagyvállalkozó volt” a városban. Lásd BÁCASKAI Vera: Fehérvár fejlődése a 18. században és a 19. század elején. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*, 8. 1974. 350–369. Újra: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon. Várostörténeti tanulmányok*. I–II. Budapest, BFL, 2007, II. 447–465: 453. (A továbbiakban is a gyűjteményes kiadás oldalszámaira hivatkozom.) Székesfehérvár adatainak első részletes feldolgozása: PÁLFY Ilona: Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 1938. 3. 327–247. Elemzi a társadalmi rétegek a városrészek szerinti megoszlását, és ezen belül egyes iparok bizonyos városrészekbe való tömörülését, de a Felsővárost, mondhatni, szegénynegyednek tekinti, és nem figyel föl arra, hogy az országos viszonylatban is kiemelkedő nagyvállalkozó kőművesmesterek mindegyike ott szerepel. Mint az 1. táblázatban látjuk, amúgy is jellemző, hogy az építési nagyvállalkozókat külvárosokban írják össze, a szükséges felszerelések (például állvány) tárolása nyilván nagy területű telephelyet kívánt.

¹⁷ A keleti és déli országharék nagy településeinek az a gyors/gyorsabb fejlődése, amellyel a szabad királyi városok közül alig néhány tartott lépést, a népességszámbeli és gazdasági súlybeli arányok erős eltolódása javukra vezetett a reformkorra a városok közbiztonsági besorolása és képviselői körüli kibontakozott heves vitákhoz, az úgynevezett „városi kérdés” eszkalálódásához, amelyre azonban a század második feléig nem született törvényi megoldás. Erről is bő és nagyszerű történeti irodalom szól. Itt most csak a népességszám szerinti átrendeződésről lásd például CZOCH GÁBOR–SZABÓ GÁBOR–ZSINKA LÁSZLÓ: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. Egy adatbázis első tanulságai. *Aetas*, 1993. 4. 113–133.

tere vagy akár pontos építési ideje.¹⁸ Míg a század második felének kassai építési nagyvállalkozói: Jakab Péter, illetve fiai, a Jakab Testvérek,¹⁹ vagy – legújabban Zuzana Labudová révén – Répászky Mihály²⁰ kezdenek halványan megjelenni a szakirodalom láthatárán, a század első feléből egyetlen név cseng ismerősen: Bellaágh József (1781–1869), aki azonban a városi rajziskola tanára, illetve városi mérnök volt, igazolt épületei, illetve építkezései polgárházak a kisebbik fajtából.²¹

2. Föltűnő, hogy az építőmesteri kapacitások szerinti sorrendben – sokszor jelentősen – előrébb kerülnek a római katolikus érseki, illetve püspöki székhelyek (ezeket a táblázat első oszlopában csillaggal jelöltem), mint a más szempontok szerinti rangsorokban. A Heves megyei műemléki topográfiából, illetve Voit Pál ott (például a „Mesterek adattárában”²²) összefoglalt levéltári kutatásaiból tudjuk, hogy milyen sok építési munkát adott egy nagy területű, tevékeny és gondos egyházzfőkkel megáldott egyházmegye – s hogy ezeket a feladatokat a püspöki székhely céhes mesterei látták el. Erre is van persze ellenpélda, mondjuk Vácé, amely püspöki székhely volta ellenére egyetlen segéddel dolgozó építőmestert mutat föl (talán azért, mert túl közel fekszik Pesthez), de Kalocsa hiányát az építőkapacitások listájáról ezzel sem magyarázhatjuk. A protestáns egyházi központok pedig – úgy tűnik – nem játszottak ilyenfajta szerepet.

Próbáljuk meg számszerűsíteni ezt a szerepet! Egri építőmester nagyvállalkozónk, az ifjabb Josef Zwenger – ahogyan már hasonnevű apja is – megbízásai többségét a püspökségtől kapta (ezek között szerte az egyházmegyében van falusi templomok mellett hidaktól kezdve mindenféle gazdasági jellegű épületeken át a felsőtárkányi püspöki nyaralókastélyon, illetve az egri trinitárius templomon és az érseki palotán végzett munkáig mindenféle,

¹⁸ Erről a főtéri házak birtoklás- és építéstörténetéről minden korábbi publikációnál nagyságrenddel gazdagabb adattömeget felvonultatató mű sem hoz adalékokat, lásd Ján GAŠPAR: *Košice. Pohľady do histórie mesta na starých pochl'adniciach / Views into the History of the City on Old Picture Postcards. I. časť* [a történeti Belváros]. Poprad, Vydavateľstvo Region Poprad, 2011. (Részben) ugyanezen építetők Kassa környéki kastélyainak mestereiről sem kerültek elő eddig adatok, de legalább az emlékek számbavétele megkezdődött: Zuzana LABUDOVÁ: *Klasicistické kaštiele a kúrie okoli Košíc na území bývalej Abovskoturnianskej župy*. In: *Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku. K problematike výskumu dejín umenia 19. storočia*. Eds. Dana BOŘUTOVÁ–Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Katedra dejín výtvarného umenia, 2007. 23–65. Vö. még: CZOCH Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. Gépirat, kandidátusi disszertáció, Budapest, 1997 (lásd <http://real-d.mtak.hu/20/1/Czo1.pdf>, <http://real-d.mtak.hu/20/2/Czo2.pdf> – letöltve 2014. december 3.) és Uő: *Területi és térszerkezeti változások Kassán a 19. században*. [2008, újra] In: Uő: *„A városok szíverei.” Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, Kalligram, 2009. 69–93.

¹⁹ SZENTESI Edit: *Benkő Károly eperjesi tervei*. In: *„És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala.” Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*. Szerk. TÓTH Áron. Budapest, CentrArt Egyesület, 2011. 203–211.

²⁰ Zuzana LABUDOVÁ: *Aplikácie mníchovských predlôch v diele architektov Ignáca Feiglera ml. a Michala Répászkeho*. In: *Mníchovská akadémia a Slovensko*. Eds. Dana BOŘUTOVÁ–Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Vydavateľstvo Stimul pro Katedru dejín výtvarného umenia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2010. 25–35. A Maléter-házról (Hlavná 58.) lásd még Zuzana LABUDOVÁ: *Dekoratívna výmal'ba v architektúre Košíc a okolia v 19. storočí – vybrané príklady*. In: *Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku 2007*. i. m. 229–248.

²¹ *Illetve a városi tulajdonban vagy kegyuraság alatt lévő épületek körül adódó mindenféle átalakítás és munka a fogadó-tól a malomig és a Kálvária-temető kápolnájáig, valamint – teszern hozzá – a Szent Erzsébet-templomban végzett víz-elvezetési, szintszüllyesztési beavatkozásokig. Lásd tételelesen felsorolva levéltári hivatkozásokkal és tervrajzok közlésével: Katarína ZÁVADOVÁ-JANČOVÁ: *Košická architektúra obdobia klasicizmu a dielo architekta Jozefa Belága. Historia Carpatica*, 13. 1982. 129–162. (Bellaágh egyébként Pestről származott.) Vö. még például KEMÉNY Lajos: *Bellaágh József. Művészet*, 12. 1913. 78–79; a rajztanári működésére vonatkozó irodalmat nem adom meg itt. (Závodová-Jančová tanulmányában a táblázatunkban szereplő egyik építőmestert sem említi.)*

²² Voit Pál: *Mesterek adattára*. In: *Heves megye műemlékei*. I–III. Szerk. DERCSÉNYI Dezső–Voit Pál. Budapest, Akadémiai, 1969, 1972, 1978. (Magyarország Műemléki Topográfiája 7–9.) (A továbbiakban: HMT) I. 303–426.

de emellett párhuzamosan 1811-től ő a város úgynevezett kőművesmestere is,²³ és városi magánmegbízások mellett az egri megyeházát is ő építi.²⁴ A mellette kisközepes vállalkozóként föltűnő Ignaz Raiber (az ő apja is helyi kőművesmester volt) – aki Zwenger több építkezésének pallérjaként igazolta gyakorlatát mesterfelvételekor 1820-ban – 1824-ben arra kért referenciát a várostól, hogy a diósgyőri kamarai uradalom megbízására borsodi munkákat vállaljon, és levéltári adatokkal igazolt munkáinak jelentős része megyei (Heves megyei) megbízásra történő híd- és más műtárgyépítés.²⁵ Egy kimondottan nagy és egy kisközepes vállalkozást tehát egy nagy egyházmegye, a vármegye, a város mint testület és a város polgársága, valamint egy távolabbi kamarai uradalom együtt látott el a kapacitását lekötő munkával.

Pécs esetében más a helyzet: a város építőmester nagyvállalkozója, Piatsek József – az egyetlen a pestieken kívül, akiről a táblázatunkban szereplők közül Sonkoly Károly jóvoltából monográfia áll rendelkezésünkre²⁶ – kimondottan polgári építész/építőmester abban az értelemben is, hogy lényegében egyetlen reprezentatív középülete, az eredetileg líceumnak épült Püspöki Könyvtár (az Egyetemi Könyvtár, amelynek építése azonban csak az összeírás adatfelvételére következő évben, azaz 1829-ben kezdődött) püspöki megbízásra született ugyan, munkáinak túlnyomó része azonban polgárház, amelyek hosszú sora – Sonkoly szávaival – egész utcák képét határozza meg ma is, illetve kisebb városi építkezés. Sonkoly egyetlen kisebb kastélyt – a hidasi Kajdacsy–Kardos-kastélyt – kapcsol stíluskritikai alapon, de, úgy mond, biztosan az életműhöz, amely egyúttal Piatsek egyetlen ismert vidéki munkája is.²⁷ A táblázatban kisközepes mesterként szereplő Johann Windisch az, aki átvette a kor szak legnagyobb pécsi püspöki építkezésének vezetését, a középkori székesegyház becsomagolását, miután Pollack hazahívta építésvezetőjét – Josef Leitl –, mivel szerinte a munkák lényegi része, azaz a homlokzatok nyers falazata elkészült és az építkezés lelassult, mert Gianone helyi kőfaragómester csak lassanként tudta szállítani a burkolóanyagot. Mindezt alig pár hónappal az építkezés megindulása után, már 1807 végén, miután másfél évvel korábban megharcolt érte a káptalannal, hogy az ő szerződése keretében alkalmazzák saját főpallérját és saját állványozó pallérját (sic! – az utóbbiról később lemondott), – legényeket azonban eleve nem küldött.²⁸ Lehet tehát, hogy kezdettől Windisch műhelye építkezett Leitl irányításával, de hogy ez mekkora kapacitást jelenthetett, nem tudjuk, mert az építkezésnek ez a kőművesmunka szempontjából kevésbé intenzív szakasza is befejeződött 1825-re, Windisch legényeinek ismeretes számában tehát ez a munka már nincs benne.

Esztergomban a pozsonyi Feigler-dinasztia²⁹ tagjai jelentik az érseki építész, miközben a listánkban budai mesterként szereplő, szintén pozsonyi Kimnach Lajos szintén dolgozik az

²³ Jegyezzük meg itt, hogy a városok építőmesterei/kőművesmesterei – amennyire látom – soha nem főállású hivatalnokok, illetve alkalmazottak (szemben például a városi mérnökkel vagy a rajztanárral, ha volt), hanem mindig céhes vállalkozók, akik emellett láttak el szakértői, illetve kvázi műszaki ellenőri feladatokat a városi építkezéseknél, s ezért nem kapnak rendszeres tiszteletdíjat. Talán már csak azért sem, mert ezen építkezések közül a nagyobbaknak rendre ők maguk az építőmester-vállalkozói. Úgy tűnik, ezt az összeférhetlenséget hosszú időn át nem találták zavarónak.

²⁴ HMT I. 424–426. Megjegyzendő (és ez a Raiberről mondottakra is érvényes), hogy Voit Pál nem törekedett a mesterek jogállásának tisztázására, illetve hangsúlyozására. Az, hogy melyik építkezésnek ki volt a megbízója, leginkább értelemszerűen adódik, illetve abból következtethető ki, hogy az illető munkánál hivatkozott forrás az érseki vagy a megyei levéltár anyaga-e.

²⁵ HMT I. 388–389.

²⁶ SONKOLY Károly: *A klasszicista Pécs építőmestere Piatsek József (1781–1854)*. Pécs, Alexandra, 2003. (Pécsi Regélő, 1.)

²⁷ SONKOLY 2003. i. m. 138–141.

²⁸ BOROS László: A pécsi székesegyház Pollack-féle átépítésének története. In: *Baranyai helytörténetírás*. Szerk. SZITA László. *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1981*. Pécs, 1982. 293–352: 302, 313, 316, 344–348.

²⁹ *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. 37. München–Leipzig, K. G. Saur, 2003. 531–533. (Zuzana LABUDOVÁ–KOMÁRIK Dénes).

érsekségnek Esztergomban a kanonoki házakon és Komárom megyei falvakban,³⁰ valamint Treitsek is (például a Szent Tamás-hegyi Kálvárián).³¹ Franz Feigler – hivatalának pontos megnevezésével az érsekség esztergomi uradalmának kőművesmestere – irányította a helyszínen az ország legnagyobb folyó építkezése, az esztergomi székesegyház előkészítő munkálatait 1821-ben. Az érseki építőszervezetben Paul Kühnel a főnöke volt, de ő csak időnként ment oda Bécsből, Feigler pedig – mint látjuk – céhes mester (is). Ha jól sejtjük, ez legalábbis az egyik modell: a nagyobb építőszervezetek első embere nem, a második, „az uradalmi kőműves” azonban céhes mester, és ekként kivitelező vállalkozó. Az állítólag 200 kőművessel (!) és 500 napszámossal megkezdett munka³² (bontás, tereprendezés, a nagy pince építése) szervezetét éppen azért alakítják át már a következő évben, mert Kühnel szerint az érsekség számára előnytelen szerződésekkel foglalkoztatott túl sok ember túl alacsony határfokkal dolgozott, ráadásul Feigler az ő utasításainak is ellenszegült. Ekkor delegálja Kühnel addigi saját emberét, Packh Jánost állandó helyszíni építésvezetőnek (és az érsekség alkalmazásába),³³ és – úgy tűnik – a vállalkozókat is kiiktatják a munkából. A fenti számok ezzel együtt is túlzónak tűnnek, mert egy összegző kimutatás szerint a munkaszervezet átalakításától, 1822 tavaszától 1831 szeptemberéig az építkezésen összesen 326 ezer munkanapot teljesítettek iparosok és az „irányító személyzet”, míg 474 ezer napszámot számoltak el.³⁴ Ez – nagyon durván visszaosztva – kb. 100–110 szakképzett ember állandó foglalkoztatását jelentené (a munkavezetőkkel és az irodával együtt), aminek, mivel ebben az időszakban belsőépítészeti stb. munkák még nem folytak, a kőbányászatot és a kőfaragást viszont beleszámították, legfeljebb a fele lehetett kőműves. Összességében azt gondolhatjuk, hogy Esztergom táblázatunkban megjelenő adatai nem, vagy legalábbis biztosan nem teljes egészükben tartalmazzák a székesegyházra fordított kőműves-kapacitást.³⁵

3. És végül a harmadik megjegyzés: az építőkapacitások nagysága szerinti lista középmezőnyében föltűnnek olyan települések, amelyek a magyarországi városok semmilyen egyéb szempont szerinti rangsorában sem szerepelnek az első 25-ben – először is Gyöngyös, Gyula és Körömend.

Gyulán Czigler Antal (1767–1862) – Czigler Győző nagyapja – a Wenckheim család építészete volt, pontosabban a több vármegyényi Harruckern-birtokokat leányágon öröklő rokoncsaládoké együtt, vagy közülük többé. (Amúgy a gyermekáldásnak az a bősége, amely majd számos Wenckheim-kastély és birtokközpont építését teszi szükségessé Ybl intenzív közreműködésével Békés megyében és környékén, csak a család következő generációja révén kezdődik.) Gyula nagybirtokközpont szerepe ekkor még jóval erősebb, legalábbis 1801-ben, amikor Czigler Wenckheim Ferenc hívására Gyulára települt, s noha 1817-től a másik, Ókígyóson lakó és építkező Wenckheim testvér alkalmazásában (?) állt, az összeírás házáat és vállalkozása

³⁰ PROKOPP Gyula: Packh János. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. 1974. 5–27. 11. jegyzet.

³¹ PROKOPP 1974. i. m. 44. jegyzet.

³² Ez a két szám Prokopp Gyulánál nem szerepel, hanem csak a *Saur* (lásd a fenti 29. jegyzetben) Franz Feigler-címszavában.

³³ PROKOPP 1974. i. m. 7.

³⁴ Uo.

³⁵ Lásd még az egri székesegyház 1830-ban indult építkezésére felállított építőszervezetről, a munkamennyiségről, Hild József embereiről (rajzolóként Frömberg, építésvezetőként Michael Streimelwöger, valamint – [az idősb] Wieser személyében – pesti volt az ácsmester-vállalkozó is, vö. alább Válnál): VOIT Pál: *Az egri főszékesegyház*. (Doktori értekezés.) Eger, Az Egri Keresztény Sajtószövetkezet könyvkereskedésének kiadása, 1934. NB: Voit említi, hogy Hild ekkoriban Pest legjelentősebb vállalkozója, aki „száz segéddel dolgozik”, és az adat forrásaként (az 53. jegyzetben) Lyka Károly úr szíves közlésére hivatkozott. Lyka tehát ismert (valamit) az 1828-as összeírás adataiból, kérdés, hogy Kapossy mikor kezdte a levéltári anyag 1952-ben publikált kutatását.

székhelyét Magyargyula piacterén találja. Legényei számából látjuk, hogy Czigler a nagybirtok adta építési feladatokat építőmesterként is maga tartotta kézben, s emellett számos templomot is épített, nem csupán Wenckheim-kegyuraság alá eső területeken.³⁶ Vegyük hozzá, hogy Gyula a vármegye székhelye is volt, az ebből adódó építési feladatok mennyiségéről, illetve elvégzőiről azonban Békés megye esetében semmi fogalmunk nincs. Jelentős vízszabályozási, mocsárlecsapolási műveletek biztosan zajlottak ekkoriban – éppenséggel Arad megye főispánja, az Ókigyóson székelő Wenckheim József Antal kezdeményezésére és irányításával –, tehát lehet, hogy a vármegye részéről itt is – mint Heves megyénél láttuk – elsősorban műtárgyépítési megbízásokkal kellene számolni.

Gyöngyös nagyobbik vállalkozója Rabl Károly (apa vagy fia, nem világos, az apa ugyanis éppen 1828-ban halt meg, az összeírásban mindenesetre csak egyikük szerepel). Az idősb Rabl – akinek életművéről Bibó István írt tanulmányt – gyöngyösi építkezések mellett és amellett, hogy ő volt a debreceni Nagytemplom építőmestere,³⁷ a Jász- és Kun-kerület építészje is volt, aki templomok hosszú sorát építette föl ezeken a területeken.³⁸ Talán nem véletlenül Gyöngyösről: ott állomásoztak ugyanis a Nádor-huszárok, tisztikarukban néhány, az egyszersmind jász-kun főkapitány József nádorhoz közel álló személyiséggel.³⁹ Az időszak egyetlen (s nem jelentős) azonosított gyöngyösi katonai építkezését azonban a táblázatunkban szereplő másik építőmester, Franz Gilk végezte.⁴⁰ Nem tudjuk, hogy a Gyöngyösnél megjelenő teljesítőképesség mindemellett mennyiben foglalja magában az egykorú nagy Orczy-építkezések kőműveseit. Ezek (tervező?) építészje minden bizonnyal az a Zofahl Lőrinc volt, aki 1819-ben, miután nagy nehezen kiharcolta magának a jogot, hogy remekelhesen – amit azután majd csak 1831-ben tesz meg –,⁴¹ a pesti Orczy-kertnél számára történt kifizetésekkel⁴² eltűnt a városból, hogy egy évtized múltán a pesti (Úri, azaz Petőfi Sándor utcai) Orczy-palota, illetve a nagy Orczy-bérház átépítési terveivel tűnjön föl újra.⁴³ A közbülső időben ő szigálta a (közös családi tulajdonban tartott) gyöngyösi főtéri Orczy-ház terveit (1824),⁴⁴ vala-

³⁶ Utóbbiakról lásd BIBÓ István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 11 1967. 525–564; Uő: Egy sajátos későbarokk építészeti emlékcsoport az Alföldön. *Építés – Építészet-tudomány*, 5. 1973. 509–515. Az Alföldön nála is sokkal több templomot építő Fischer Ágoston kecskeméti építőmester viszont csupán egy legénnyel dolgozó mesterként szerepel az 1828-as összeírásban. Ez egyrészt talán csak valamilyen nem jellemző pillanatnyi állapot képe lehet, másrészt azonban talán arra is utal, hogy a kisebb településeken, illetve a protestáns egyházközösségektől adódó megbízások – ha nem jöttek melléjük egy nagybirtok, egy püspökség vagy egy vármegye igényei – nem biztosítottak folyamatosan munkát egy nagyobb építőműhely állandó fenntartásához.

³⁷ Pontosabban 1803 és 1806 között Litsman József építkezett (lásd a 11. jegyzetet és az 1. táblázatban Debrecennél), 1807-ben vette át az építkezést az id. Rabl, az ő pallérjaként beszélnek Köhler Györgyről (lásd uo.), aki azután maga fejezte be az építkezést 1819-re, illetve 1822-re (keleti torony). BALOGH István: *A debreceni nagytemplom*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962. (Műemlékeink.) 20–21; vö. még BALOGH István: Péchy és a debreceni nagytemplom. *Művészettörténeti Értesítő*, 7. 1958. 281–292.

³⁸ BIBÓ István: Rabl Károly építőmester munkássága. *Ars Hungarica*, 22. 1994. 86–93. Hivatalos címzése „Districtual Maurer Meister”/„Murarius Districtualis”; illetve HMT I. 387–388. szerint: „Carolus Rabl Jaziger districtual Maurer” (1782).

³⁹ Róluk lásd Edit SZENTESI: Porträtgraphiken über Freunde und Verwandte in der Sammlung Fejérváry zu Eperies. In: *Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku* 2007. i. m. 139–179.

⁴⁰ HMT I. 332.

⁴¹ KOMÁRIK 1971. i. m. 418.

⁴² B. GÁL Edit: Az Orczy család vagyoni helyzete és javai a XIX. században. In: *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum* (Heves Megyei Levéltár Közleményei, különszám). Szerk. BÁN Péter–Á. VARGA László. Eger, k. n., 1993. 69–86. (1819-es és 1820-as kifizetési adatok közlése.)

⁴³ BFL XV.17.b.311, SzBK 45 (= SzB 4460; építési engedély 1829. június) és SzBK 133.a (= SzB 4991; 1830) a bérház; SzBK 311.b (= SzB 4990; 1830) a palota tervei.

⁴⁴ Az épületnek (Fő tér 9. és 11.), amelyet azért tartottak osztatlan családi tulajdonban, mert ebben volt elhelyezve a családi

mint a gyöngyösi Orczy-kastély tervanyagából egyáltalán fennmaradt két alaprajzot (1826).⁴⁵ S ha ezt ő tervezte, első ránézésre is biztosra vehető, hogy ő tervezte az újszászi Orczy-kastélyt is (az úgynevezett régi kastélyt).⁴⁶ Mindhárom Orczy testvérnek dolgozott tehát,⁴⁷ a közbülső évtizedben Gyöngyös központtal, az országos összeírásban azonban sem Pestnél, sem Gyöngyösnél nem szerepel – mondhatni éppen költözött –, ezért nem tudjuk, hogy az Orczy-építkezések kivitelezését saját vállalkozásban végezte-e, vagy ez is benne van a táblázatunkban megjelenő két gyöngyösi építőmester-vállalkozásnak a településhez képest, úgymond, aránytalanul nagy kapacitásában – utóbbi a valószínűbb.⁴⁸

Körmend a Batthyány hercegek építőszervezetének székhelye, az egyetlen magyarországi nagybirtok-építőszervezeté, amelynek működéséről és személyzetéről – Koppány Tibornak hála – átfogó képünk van.⁴⁹ A körmendi Építési Hivatal a hitbizomány területén túl a budai palotától a baranyai birtokokig tervezte, szervezte és irányította a munkákat. Feje (*Aedilis / Bauinspektor*) az a Franz Vojta volt, akit táblázatunkban már mint 7 legénnyel dolgozó budai céhes mestert látunk. Körmendről való távozása után a hercegi építőszervezet vezetését gyakorlatilag Andreas Leitner vette át, aki hivatalosan – mint előtte apja – az uradalom kőművesmestere (azaz az építőszervezet második embere) volt és maradt, s emellett működött céhes mesterként. Az ő vállalkozásának nagysága, amely egyedül adja Körmend építési potenciálját, nagyjában-egészében megfelelnet a hercegi hitbizomány építkezései által lekötött kapacitásnak.

levéltár és például fegyvergyűjtemény, tehát fellengzően szólva az Orczy Stamburgjának szerepét töltötte be, fele áll (a másik fele helyén ma a Heves Megyei Általános Bank Rt. székházaként 1911-ben emelt épület van). Lásd FELD István: Középkori városi ház kutatása Gyöngyösön. *Műemlékvédelem*, 37. 1993. 199–203.

⁴⁵ Az épület 1827-ben már használható volt. Lásd B. GÁL Edit: Adatok a gyöngyösi Orczy-kastély építés- és birtoklástörténetéhez. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, 24. 1998. 119–159; Uő: Az Orczy-kastély építés- és birtoklástörténete. In: *Mátrai Tanulmányok 2005*. Szerk. FÜKÖH Levente. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 2005. 11–34. Az utóbbi teljes kötet a kastély kutatásának és helyreállításának eredményeit ismerteti. Épületkutatás és régészeti feltárás a kertben: Simon Zoltán; a kastély belső tereinek festőrestaurátori kutatása: M. Bán Beatrix és M. Nagy Éva – bizonyos helyiségekben a klasszicista kifestés jelentős maradványai kerültek elő. A helyreállítás a belsőben az épület korábbi építési periódusaiból feltárt 18. századi architektúra bemutatására összpontosított.

⁴⁶ Nem ismert a tervezőre vagy az építőmesterre vonatkozó forrásadat; Orczy György itteni megtelepedéséről lásd B. GÁL Edit: Az Orczy-bárók. Család- és birtoklástörténeti vázlat. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, 26. 2000. 63–96: 90–93. Zofahlnak nagyon jó iskolázottsága és pallér-gyakorlata volt (lásd KOMÁRIK 1971. i. m. 418.). A Fő téri ház homlokzatképzésével és homlokzatának mitológiai-figurális dombormű-sorozatával kitűnő épület, amely mondhatni ezek ellenére nagyságrendjében polgárház; illeszthető Zofahl későbbi pesti „kismester” (és nagy építési vállalkozó)-működéséhez. Viszont a két kastély (és még hozzájuk talán a lebontott tarnaörsi is), például homlokzati dór kő oszlopcarnokaival, olyan igény szintű és rangú feladat volt, amilyen később Pesten nem jutott Zofahlnak. Mindegyiknek vannak azonban olyan jellegzetes, majdhogynem védjegyek tekinthető megoldásai, például egyfajta kapcsolt ablakor, amelyek (kicsiben) majd később is, mindvégig megjelennek munkáin. Ugyanakkor (ifj.) gróf Viczay Mihály Fejérváry Gáborhoz írott leveleiben található itt-ott néhány mondat arról, hogy báró Brudern József baráti köre számára az 1820-as években tervezett – és valóban „csak” tervezett – Joseph Kornhäusszal. És éppenséggel az ő védjegyei is megjelennek az épületeken.

⁴⁷ Orczy Józsefnek és Berényi Borbálának négy fia volt: Lőrinc, József, György és László. Férje halála (1804) után Berényi Borbála (†1819) gazdálkodott, így a fiúk csupán 1820-ban osztoztak meg (Józsefnek akkor már csak özvegye élt). Közülük László a pesti kert létrehozója és a tarnaörsi kastély építtetője; Lőrinc székelt Gyöngyösön, és György telepedett le Újszászon. B. GÁL 1998. i. m. 125. és B. GÁL 2005. i. m. 22. szerint: „A család építész ekkor [értsd: 1819 és 1829 között] Zofahl Lőrinc”, de nem hoz olyan levéltári adatot, amely e szerep köré formalizált meglétét bizonyítaná vagy egykorú megnevezését megmutatná.

⁴⁸ B. GÁL 2005. i. m. 22. szerint a gyöngyösi kastély kivitelezője „valószínűleg” az ifj. Rabl volt, emellett érve azonban tisztán spekulatív: az id. Rabl síremlékének motívumelőzményét véli fölismerni a kastélyban.

⁴⁹ KOPPÁNY Tibor: Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. In: *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve, 11 (1991–2001)*. Szerk. BARDOLY István–LÁSZLÓ Csaba. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 195–224.

Franz Vojta öccse, Donát mondhatni beházasodott a szombathelyi egyházmegye építőmesterségébe, feleségül vette ugyanis Johann Georg Anreith lányát. Anreith a Szily püspök–Melchior Hefele-féle építkezések építésvezetőjéből lett Szombathely vezető céhes mestere,⁵⁰ s ugyanakkor apósával együtt ő építette például a dobai Erdődy-kastélyt⁵¹ – itt a kapcsolat és a megbízás nyilván a többi Erdődy-birtok Szombathelyhez való közelségéből származott.⁵² 25 legényes kapacitása tehát esetleg megoszlott az egyházmegyei és a monyorókeréki ágtól érkező Erdődy-megbízások között.

Ez a 25 legényes vállalkozásméret tűnik egy nagybirtok építőkapacitás-felvevőképessége felső határának: a pápa-ugod-devecseri gróf Esterházy uradalom – amelynek 18. századi építési viszonyait Cs. Dobrovits Dorottya jóvoltából⁵³ részletesen ismerjük – összeírásunkban megjelenő uradalmi kőművesmestere „csak” 12 legényes pápai vállalkozó. Nagykároly egy 5 legénnyel dolgozó építőmestert mutat föl 1828-ban, a Sándor-birtokok bajnai központja pedig egy 3 legénnyel dolgozót – amelyek persze így is nagyobb vállalkozások, mint amilyenekre ezeken a helyeken a település más mutatói alapján gondolnánk.

Minden bizonnyal itt is van azonban egy nagyságrenddel nagyobb kategória, amelybe egyetlen nagybirtok építőszerkezete tartozott – mint a püspökségeknél az esztergomi székesegyház építkezése –, mégpedig a herceg Esterházy hitbizomány építőszerkezete. Kismarton összeírási adataiban nem jelenik meg nagyobb céhes építőműhely, és önálló háztartás élén álló kőműveslegény is csupán öt.⁵⁴ Az összeírás más házában lakóként sorolja föl Franz Stampfot mint a herceg építészt⁵⁵ (azaz a hitbizomány központi építőszerkezetének vezetőjét), az 1803-as átszervezés utáni rendszerben járó hivatalos megnevezéssel *Oberbaudirektort*, valamint Joseph Ringert (1754–1838), aki egy időben hercegi építőmester, azaz a központi építőszerkezet második embere volt – akárcsak korábban hasonló nevű apja (1720–1802)⁵⁶ –, mint a herceg nyugalmazott tisztviselőjét. Nekik sem polgárjoguk, sem adóztatott tulajdonuk vagy tevékenységük nem volt. Bízást gondolhatjuk – sőt a 18. századi gyakorlat-

⁵⁰ Lyka Károly: Adatok építészetünk történetéhez. 4. Egy magyar építész-család. *Magyar Művészet*, 9. 1933. 2. 57–59. és KOPPÁNY 2002. i. m. 223–224.

⁵¹ 1820–1823, lásd ERDŐDY Ferenc: Adatok a somlói kastély építésének történetéhez. *Levéltári Szemle*, 29. 1979. 569–577.

⁵² Vépen hasonló nevű fia építkezett, persze jóval később (Sisa József: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. *Műemlékvédelem*, 31. 1977. 170–172).

⁵³ Cs. DOBROVITS Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze)*. Budapest, Akadémiai, 1983. (Művészettörténeti füzetek, 15.) A teljes mű mellett szempontunkból különösen érdekes annak ismertetése, hogy Fellner Jakab hogyan ragaszkodott ahhoz, hogy az építőszerkezetben való alkalmazása mellett komáromi céhes mester lehessen s (így e másik minőségében) egyrészt építőmesterként kivitelezhesse terveit, másrészt más, külső megbízóktól is vállalhasson munkát.

⁵⁴ Név szerint: Carolus Pfeiffer, Martinus Grossman(n), Joannes Gotefredus Ludvig, Franciscus Müller és Josephus Gehart.

⁵⁵ Honoratior besorolással, a további rubrikákban nincs adat.

⁵⁶ Az ifj. Ringer sem saját házában lakott, egyetlen további adata sem ismert. Megjegyzendő, hogy az idősb Ringernek is volt soproni polgárjoga, az ifjabb Ringer pedig 1779-ben Sopronba költözött és céhes mesterként működött, s noha 1791-től hercegi szolgálatban állt, csak 1802-ben – a kismartoni kastély építkezéseinek újraindulásakor – adta föl soproni vállalkozását és költözött (vissza) Kismartonba. Nem világos, melyik minőségében vezette a közbülső időszakban például a hercegi szolgálatban álló Benedikt Hainrizi tervezte, a kismartoni kastélyal szemben álló ún. Hofstallungen épületegyüttesének megépítését, ahol az építész és az építőmester között az építkezés átmeneti leállításához, majd a tervező(!) hercegi szolgálatból való távozásához vezető nézeteltérések léptek föl. 1803-tól volt a hercegi központi építési hivatal vezetője (közönségesen: *fürstlicher Baumeister*, illetve *Hofbaumeister*), s noha ebben a minőségében már 1805-ben váltotta őt Karl Ehmann, 1807-ben még biztosan dolgozott a hercegnek. Lásd Stefan KALAMAR: Die baulichen Aktivitäten von Nikolaus II. Fürst Esterházy im ersten Jahrhundert seiner Regierung. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Hg. Wolfgang GÜRTLER–Rudolf KROPP. Red. Martin KRENN. Eisenstadt, Amt der Burgenländischer Landesregierung, 2009. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 128.) 289–316; Gerhard GRAFL: *Die Bautätigkeit der Fürsten Esterházy im ausgehenden 18. Jahrhundert*. Gépírat. Diplomarbeit, Universität Wien, Studienrichtung: Kunstgeschichte. Wien, k. n., 2010. 92–93.

ról tudjuk –, hogy a hercegi építőszervezet nem, illetve nagyon korlátozott mértékben, és inkább más társiparok, például festők, kőfaragók, szobrászok köréből vett igénybe kismartoni úgymond céhes kapacitást,⁵⁷ az építkezéseket nem adta ki vállalkozóknak, hanem alapvetően saját logisztikával és közvetlen alkalmazással kivitelezetett. Valószínűleg volt az a nagysága és állandósága az egy megbízónál adódó munkamennyiségnek, aminek lebonyolítását ez a szervezeti forma már – mint azt Kühnel az esztergomi székesegyház építkezésénél fejtegette – gördülékenyebbé és gazdaságosabbá tette a céhes vállalkozók szerződtesítésénél.

Mindent összevéve, nagy vonalakban és sok megszorítással azt gondolhatjuk, hogy táblázatunk tartalmazza a városok és polgáraik mellett a nagybirtokok, az egyházmegyék, a vármegyék és az állam megbízói potenciálját is, és hogy – az esztergomi székesegyház, illetve a herceg Esterházy hitbizomány országosan is egészen rendkívüli nagyságú építkezését, illetve állandó építési igényét leszámítva – egy-egy ilyen építető legfeljebb 20-25-ös legényszámnyi kapacitással jelenik meg táblázatunkban.

Térjünk rá végül Székesfehérvár esetére. Nem épült itt föl egy fél Pestnyi klasszicista város, sem három esztergomi székesegyház, és az, hogy a város püspökség, illetve vármegye székhelye volt, ekkora építőkapacitásnak legfeljebb egy kis részét magarázhatja. Ráadásul ez az 1828-as állapot – úgy tűnik – sem pillanatnyi, sem újkeletű nem volt. Bácskai Verának egy Székesfehérvárról szóló tanulmányában tárgyalt további összeírások adatai szerint már 1773-ban annyi kőműveslegény (90) élt ott,⁵⁸ amellyel a város a fél évszázaddal későbbi összeírás adatait összehasonlítva táblázatunkban ugyanúgy országos második lenne, mint az 1828-asokkal (igaz, azokkal csak szorosan). Olyan elképesztőnek nevezhetők esetről is értesülünk, hogy 1773-ban Johann Michael Grabner fehérvári kőművesmestert – akinek egyébként egy Ybl-lány volt az első felesége⁵⁹ – a budai tanács bepanaszolta a fehérvárinál, mert (Schoen Arnoldtól idézem) „Budán jártában titkosan magasabb napszámber ígéretésével csalogatta magához a budai kőműveseket”⁶⁰ – a 90 helyi legény mellé... Pestről jött Fehérvárra Johann Rieder, és Pestről származott Michael Lészter, az 1828-ban legnagyobb fehérvári építési vállalkozó (egszersmind az ország második legnagyobb építési vállalkozója).⁶¹ A fehérvári építőipar tehát még a Pest kínálta lehetőségekhez képest is vonzó tudott lenni.

Az 1828-as összeírásban szereplő négy fehérvári építőmester⁶² városi munkássága úgy szólván ismeretlen.⁶³ Székesfehérvár műemléki kistopográfiájában csupán Rieder Jakab szere-

⁵⁷ Az 1828-as összeírásban is mesterként szerepel (noha nem polgár!) például Joseph Gundrich („Magister Sculptor absq[ue] sodalis”), aki mellesleg egy Joseph Haydn tulajdonában lévő házban lakott.

⁵⁸ Az 1773-as összeírás szerint 4 kőművesmester és 90 legény volt a városban, míg egy 1785-ös szerint 3 mester és „csak” 80 legény, lásd BÁCASKAI 2007. i. m. II. 458. és 462.

⁵⁹ SCHOEN Arnold: Székesfehérvár 18. századbéli építőmesterei. *Székesfehérvári Szemle*, 1. 1931. 10–12. 3–6: 5. 1763. július 31-én vette el Übl Anna Máriát, aki már 1773 márciusában meghalt.

⁶⁰ SCHOEN 1931. i. m. 5.

⁶¹ Eugen BONOMI: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweißenburg (1688–1848). *Südost-Forschungen*, 9–10. [1944–1945.] 260–361: 315. 1806-ban szerzett polgárjogot Fehérváron: Michael Leser, pesti születésű, Maurer.

⁶² Langmár Mihály 1828-ban – úgy tűnik – még nem mester (az összeírásban csak *murarius*-nak nevezik); BONOMI [1944–1945.] i. m. 314. szerint alig korábban, 1827-ben, szerzett polgárjogot helyi születésű *Maurerként*. Bonomi adatai alapján úgy képelem, hogy a szintén helyi születésű, 1791-ben polgárjogot szerzett Josef Langmár szőlőműves (*Weinbauer*) fiainak egyike lehetett, és talán testvérei vagy unokatestvérei voltak Josef és Kaspar, akik a rákövetkező évben, illetve 1836-ban kaptak polgárjogot, mindketten *Bauerként*.

⁶³ Ezúton köszönöm Bartos Györgynek, hogy eligazított Székesfehérvár irodalmában és megosztotta velem Fehérvár építőmestereire vonatkozó saját kutatási eredményeit. Ezek közül a mesterek háztulajdonaira, illetve ingatlanfejlesztői működésére vonatkozó adatait nem használtam föl – kérem, a köz érdekében publikálja őket! Ugyancsak nagyon hálás vagyok Lángi Józsefnek, aki az elmúlt évtizedek során nagy és fontos életművet „hozott össze” Pich Ferenc fehérvári festő-

pel egyszer, a püspöki palota egyik kivitelező mestereként.⁶⁴ Székesfehérvár építőmesterei ugyan bizonyosan dolgoztak olyan feladatokon, mint társaik: városi házak, városi építkezések, valamint templomok és más épületek szerte a város tágabb környékén; Bartos György két előadásában⁶⁵ hosszú sorát ismertette azoknak a Fejér megyei klasszicista templomoknak, amelyek lehetnek az ő műveik (sőt kettőt közülük forrásokkal is alátámasztva Lészér, több másikat Langmár épített föl, s Klosz munkája volt a váli nagy templom). Ehhez jöttek minden bizonnyal a megyei megbízások, s talán tágabb körből is: például Lészér volt a kaposvári megyeháza építőmestere.⁶⁶ Lennie kell azonban itt még valaminek, a máshol is szokásos munkához képest valami többnek, ami ekkora teljesítőképességet leköt, illetve indokol. Szerencsére a táblázatunkban nagy(obb) vállalkozóként szereplő mindhárom építőmesterről előkerült már egy-egy megbízható forrás.

A legkorábbi közülük gróf Cziráky György 1767-es ajánlólevele Johann Riederről (Rieder Jakab apjáról)⁶⁷ – Schoen Arnold közölte⁶⁸ –, amely szerint a gróf egy (meg nem nevezett) fehérvári kőművesmesterrel építtette lovasberényi kastélyát, akit azonban olyan értetlennek, gondatlannak és rossz munkaerőnek talált, hogy bepanaszolta a tanácsnál, és következő építke-

nek. A fehérvári építőmesterek megyebeli működésének feltérképezéséhez is igen sok támponttal szolgálhatna kutatásainak publikálása, amire ezúton is szépen kérem.

⁶⁴ Székesfehérvár. Szerk. ENTZ Géza Antal. Budapest, Osiris, 2009. (Magyarország műemlékei.) 180.

⁶⁵ 2008-ban Dégen, illetve 2012. november 21-én Székesfehérváron (Kétszáz éves a vármegyeiháza. Konferencia Pollack Mihály tiszteletére) „Pollack Mihály és Fejér megye klasszicista templomai” címmel tartott előadásaiban.

⁶⁶ ZÁDOR Mihály: *Kaposvár*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1964. 101–103, 119–137. A tervező kérdését sokszoros és részben már építkezés (1828–1832) közben történt áttervezések bonyolítják, az Építési Igazgatóságtól jött tervek nem köthetők névhez (nevekhez), vagy inkább e nevek nincsenek kikutatva (valamilyik? egy? Tahlherr, illetve Heyne egy korábbi, meg nem valósult építkezés tervezéséhez kapcsolódik). A Zádor Mihálynál Leszár Mihály „kőműves”-ként szereplő Lészér mellett a homlokzatra a címet és az oszlopfóket készítő Meitz György kőfaragó(mester) is fehérvári volt.

⁶⁷ A Rieder család tagjairól levéltári adatokkal lásd SCHOEN 1931. i. m. 5; vö. BONOMI [1944–1945.] i. m., 330.: Johann Rieder 1768-ban szerzett polgárjogot Fehérváron, az ausztriai Wilhelmsdorfból származó *Maurek*-ként. (Bonomi szerint eldönthetetlen, hogy a két alsó-ausztriai, a Salzburg környéki, illetve a stájerországi Wilhelmsdorf közül melyikre gondoljunk.) Ez nem ment könnyen: 1766-ban Pestről, ahol [Josef] Peitmüller kőművesmesternél palléroskodott, kérte felvételét a fehérvári kőművescéhbe, de ez – sok huzavona után – csak a Helytartótanács rendeletére történt meg. 1781 márciusában halt meg, 56 éves korában. Egyik fia, Andreas Rieder „kőműves” már 1784-ben meghalt, 27 évesen (valószínűleg nem volt mester, mert a polgárkönyvben nem szerepel). Másik fia, Jacob, az 1770-es években a Zichy család adonyi építkezéseinek pallérkodott, és 1779-ben „Rosty István bizonyította, hogy nemcsak Paks mezővárosnak emelt oszlopok és árkusok nélkül is igen erős, hatalmas granáriumot, de Tolna megyében sokaknak épített tartós, erős épületeket.” (Lásd SCHOEN 1931. i. m. 5.) 1782 januárjában kapott polgárjogot (tehát apja halála után nyilván ő vette át a vállalkozás vezetését), és a következő évben nősült. 1790-től a városi tanács tagja és még ugyanebben az évben a város kőművesmestere is lesz (vö. a 22. jegyzettel). Városi köz-, illetve (véltetően) püspöki megbízásra végzett építkezéseire vonatkozó adatokat lásd SCHOEN 1931. i. m. 5.; 1824 augusztusában halt meg, 72 éves korában. A harmadik fiú, Joseph, szintén kőművesmester, aki 1799-ben szerzett polgárjogot (lásd BONOMI [1944–1945.] i. m., 330. – ezzel szemben Schoennél 1795 szerepel). 1827 első napján halt meg 56 éves korában. Schoen szerint „állítólag” közreműködött 1807-ben a megyeháza építésénél.

⁶⁸ SCHOEN Arnold: Jegyzetek két kastély történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 36–38: 37. „Lecturis Salutem! Én alább megírt adom értékre Mind azoknak az kiknek illendő, hogy tapasztalván az Fejér Várj Kőműves Mesternek (az kivéltetési lakásomra szolgáló épületemet tétettem értetlenségét, az mint is nem kevés hibái és feletébb való gondatlansága okoztatott káraitam kéntelenittem N: Fejér Várj Magistrátus Szine elejben bé mutatnom, hogy inkább: az következő épületeim jobb karban hozatassanak, sokakul meg dicsért Rieder János nevezetű Kőműves Mestert magamhoz hivatván, és megpróbálni kívánván egy tágos és Minden Renden lévő Vendigeknek alkalmas helet eő véle építtem, az melyet is gyakorolt szorgalmaztató vigyázása után Mesterséges Tudományával teljes Contentumomra és minden fogyatkozás nélkül állandóképp el is készítette és ezen maga hivataljának helyessen való meg felelésevel, Elöttem annyira tette magát érdemesnek, hogy nem tsak ezek után is téendő épületimet egyedül eő Reája bizandom, sütt az emléttett Kőműves Mestert (mint maga magát meg mutattya) mesterségére, mint pedig jo viselisire, és szorgalmatosságára nézve Recomendálnj mérészem. Sign. in. Oppido Lovasbereny Die 23-a Novembris 1767. Groff Cziráky György”

zéséhez, egy „vendégeknek alkalmas tágas hely”-hez⁶⁹ egy sokak által dicsért másik fehérvári mestert hívott: Johann Riedert. Az ő személyével és munkájával azután annyira elégedett, hogy minden további építkezését rá fogja bízni, és másoknak is ajánlja őt.

A második Pollack Mihály 1819 tavaszán kelt levele Csapó Dánielnek, Tolna megye akkori alispánjának (ezt Zádor Anna közölte),⁷⁰ akivel a szekszárdi megyeháza építése ügyében működtek szorosán együtt, és akinek tengelici kúriája építésére ajánlja a Glass nevű fehérvári építőmestert azzal, hogy korábban ugyanőt ajánlotta már Festetich Antalnak is (itt a dégi kastély építéséről van szó), és ő építette a soponyai (alias nagylángi) Zichy-kastélyt is, ahol a kápolna felújításán is dolgozott; most a gazdasági udvar épületein dolgozik. Azt javasolta, hogy amikor Csapó Pestre jön, vegye fel útközben a fehérvári mestert, és hozza el hozzá, kössék meg a szerződést, ő átadja a terveket a mesternek, és részletesen megbeszéli a munkát. Meg is indokolta, miért ezt tartja a legjobb megoldásnak – Sisa József fordításában idézem: „Ő derék és szorgalmas, ezek az emberek jobban megszokták a vidéki munkát, és kézenfekvő, mivel az utazás Pestről mindig többbe kerül, mint Székesfehérvárról, és a legények ott olcsóbbak, mint itt.”⁷¹ Pollack levelében igen becses barátjának nevezi az építőmestert (*dies schätzbarster Freund*), akit a legőszintebben ajánl, és biztosítja Csapót, hogy ha rábízta a munkát, minden rendben lesz. Ez a Glass nevű építőmester az, aki listánkban Klosz Ferencként szerepel (a fehérvári polgárkönyvbe Klaß-ként írták be, amikor 1810-ben Morvaországból bevándorolt;⁷² a fehérvári Hosszú temetőben álló síremlékén viszont az összeírásával azonos: Klosz névalak olvasható, valamint az, hogy 1841-ben hunyt el, 63 éves korában).⁷³ Ő készítette az

⁶⁹ A forrásban szereplő „vendégeknek alkalmas hely” értelmezéséhez, illetve a kastély építési periódusairól lásd Mentényi Klára és Somorjay Sélysette tanulmányát folyóiratszámunkban.

⁷⁰ ZÁDOR Anna: Pollack Mihály tolnamegyei építkezései. In: *Művészettörténeti tanulmányok = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1954. 185–222.: 200–201. Pest, 1819. április 11. Alles dieses wird sich zu Ihrer Zufriedenheit endigen wenn Sie mir volgen und glauben wollen nehlich ich rathe Ihnen sich von Weissenburg den dortigen Maurermeister Glass kommen zu lassen, es sit braf und fleissig, diese Leuthe sind mehr auf Landarbeiten eingerichtet und wäre bey der Hand, die Reise von Pest dahin kostet immer mehr als von Weissenburg und die Geseelen sind dort wohlfeiler wie hier. – Ich habe [talán olvasási hiba, sagen helyett?] kann, dass er braf ist, nachdem er in Lang bey dem Grafen Zichy das grosse Schloss nach meinen Plänen gebaut hat, und dermahlen wieder nach meiner Angabe die Schlosskirche restauriert, und dem Wirtschaftshof auch Aussen wird stellen (?) die Herrschaft dort in Lang sein wird. [?] Meine Meinung wäre Sie reissen über Weissenburg und nehmen den Glass von da nacher Pest bey mir machen wird den Accord und übergeben ihm die Pläne mit allem Zugehör und Explication. Nur ist es wichtig dass ich bestimmt weiss was der Maurer taglohn sein wird damit ich die Überschlüge danach verfassen kann. Sollten Sie es aber vorziehn im Tag arbeiten zu lassen so ist es auch gutt – dies schätzbarster Freund ist mein aufrichtiger Vorschlag und bin ich gewiss, dass die Sache gutt gehen wird. [...]” A közlésben megkérdőjelezett szövegrész, azt hiszem, úgy értendő, hogy a gazdasági udvart ekkor „fogják kitenni” a kastély mellől a nagy park nyugati széle mellé, mai nevén az úgynevezett Selyem-majorba (?), amelyetől kicsit délre fekszik Nagyláng (míg a kastély maga Soponyán van a két, ma Soponya néven egyesített régi település közül).

⁷¹ SISA József: *A dégi Festetics-kastély*. Budapest, Műemlékek Állami Gondnoksága, 2005. (Épített örökségünk.) 17. (Lásd ugyanitt a levél levéltári jelzetét is.)

⁷² BONOMI [1944–1945.] i. m. 310.: Franz Klaß, a morvaországi Kunewaldból származik, *Maurer*. (Bonomi lábjegyzete szerint két Kunewald is van Morvaországban, mindenesetre az egyik a Johann Lucas von Hildebrandt által tervezett – akkoriban – Harrach-kastélyáról ismert mai Kunín.)

⁷³ A Pollack-levelben szereplő Glass építőmester azonosságát Klosz Ferencsel Bartos György ismerte föl először (a 2007-es Hild-konferencián). A síremlék felirata: „Klosz Ferenc építő mester [?] meghalt másodhó 12 1841 élte 63 évében [?] áldás emlékének béke porainak”; Ugyane kő felirata emlékezik meg Anna nevű lányáról (†1841. „harmadhó” 3., 17 éves korában) és feleségéről, Spiegler Annáról, aki 75 évet élt, és augusztus (?) 24-én halt meg. (A rávonatkozó felirat második sora nagyon kopott, de úgy tűnik, nincs benne évszám.) Feltételezem, hogy a szomszéd sírboltban nyugvó Spiegler Katalin az ő testvére lehetett, így az ott jól olvasható 1797–1871 nagyjából orientálhat Klosznő életidejét illetően, és ennek megfelel a házaspár több további, ebbe a sírboltba temetett gyermekének születési ideje. Klosznő tehát jóval fiatalabb lehe-

alcsúti kastély kőművesmunkáinak költségvetését 1820-ban.⁷⁴ Kérdés, hogy Pollack bizalmának további élvezőjeként működött-e Alcsúton, mert az alcsúti terveket biztosan szignáló Franz Heyne tervezte (végül?) azt a váli templomot, amelynek építőmestere Klosz volt,⁷⁵ Heynének is lehettek tehát referenciaként szolgáló jó tapasztalatai a mesterről.

A harmadik forrás nem ilyen egyértelmű. Arról szól, hogy a sárkeszi (akkor kiskeszzi) presbiterek „Bajzáth uraság” jelenlétében és házánál kötöttek szerződést „Májszter Lészer úrral” új templomuk építésére 1827-ben.⁷⁶ A templom 1829-re fel is épült, de számunkra most érdekesebb, hogy „Bajzáth uraság”-on Bajzáth György, az ő házában pedig az iszkaszentgyörgyi kastély értendő. Mivel nem ő volt a sárkeszi gyülekezet kegyura, ilyen minőségében nem rendelkezhet magához a presbitériumot és az építőmestert a szerződés kötésére; talán feltételezhetjük, hogy az iszkaszentgyörgyi kastélynak Lővei Pál által az 1820-as évekre datált bővítési munkái⁷⁷ miatt találták meg a fehérvári építőmestert éppen ott. Mindenesetre az 1830-as évekből Langmár Mihály által szignált tervrajzok találhatók a Bajzáth család levéltárában.⁷⁸

Lovasberény, Dég, Soponya, Alcsút, Iszkaszentgyörgy – szép sora áll össze legjelentősebb Fejér megyei kastélyegyütteseinknek az eddig feltárt szórványos forrásadatokból is. Azt a feltételezést szeretném tehát megkockáztatni, hogy a kastélyépítkezések, pontosabban a kastélyépítkezések gyakorisága, illetve sűrűsége és nagysága adott több munkát a fehérvári építőmestereknek és embereiknek, mint amennyi az ország más területein működő társaiknak jutott.

E kastélyépítési hullám a Mária Terézia uralkodása alatti virágkor beköszöntével, a Buda fővárosi szerepkörének visszaállítására irányuló közpolitikai törekvésekkel párhuzamosan, talán Pest fejlődésének berobbanásánál is korábban indult meg; zászlóshajója Grassalkovich Antal kamaraelnök gödöllői együttese volt, a zöm azonban nem abban az irányban, hanem Pesttől nyugatra és délre épült. József nádor alcsúti építkezései megkoronázták, de messze nem zárták le ezt a folyamatot. A Fejér megyei kastélyépítési kedv még Ybl Miklósnak (valamint kortársainak és a következő generációnak) is sok megbízást hozott.

tett férjénél, talán második feleség. (A gótizáló sírkövet a temetőben álló többi hasonló után ítélve – szemben a kistopográfia említésével, lásd 332. – biztosan nem Klosz halálakor, sokkal inkább neje halála után, az 1870-es években állíthatták. A házaspár ebbe a sírboltba temetett vélhető gyermekei, születésük valószínű sorrendjében: Anna (lásd fenn), Károly 1848/49-es honvéd hadnagy, aki 1896-ban halt meg 72 éves korában; Lujza (1827–1905), aki Rosznag! Antal felesége volt és Nándor, a felirat szerint: „építész”. Ő 1895. június 6-án halt meg, „66. évében”.

⁷⁴ SISA József: József nádor alcsúti kastélya. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. FELD István–SOMORJAY Sélysette. Budapest, Castrum Bene Egyesület–Históriaantik Könyvesház, 2008. 265–282: 270–271.

⁷⁵ A plébánia *Historia Domus*ának 1805 és 1824 közötti kötetéből a tervező és kivitelező mestereket felsoroló bejegyzést idézi KÁROLYI Antal: Engel Ferenc szerepe az Ürményi-család váli építkezéseinél. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1957. 150–157: 153, illetve 8. jegyzet. („magister muratorium quidem Franciscus Klos Alba Regalis”). Itt Klosz pallérját is megemlítik: „Joannes Kriska Moravsk” (sic!). Figyelemre méltó még, hogy az ácsmester és pallér, illetve a tetőfedő is fehérváriak, míg valamilyen finom iparosmunka végzője (kőfaragó, márványos, rácsokat készítő vasas, asztalos, üveges, díszítőfestő stb.) budai vagy pesti mester volt.

⁷⁶ VÁRADY József: *Dunántúl református templomai*. 1. *A Mezőföldi egyházmegye*. Diósgyőr, Gazdász Elasztik Kft., 2000. 175. A sárkeszi református egyházközség jegyzőkönyvéből idézi: „A kiskeszzi reform. keresztyén gyülekezet, a régi megavult és szoros templom helyébe új templomot szándékozván építeni, az alku megtette kőműves Májszter Lészer úrral die 17^a Aprilis 1827. eszt. a Tek. Ns. Fehérvármegye akkori főbírája Tek. Bajzáth uraság jelenlétében, és az alku meglett a Mélt. uraság házában, a hely azonnal kiméretett, és az építéshez fogtak die 21 Aprilis. [...]” (Az adata Bartos György hívta fel a figyelmemet.)

⁷⁷ LŐVEI Pál: Iszkaszentgyörgy: volt Amadé-, Bajzáth-, Pappenheim-kastély. Építéstörténeti vázlat a levéltári adatok és kisebb helyszíni megfigyelések alapján. *Pavilon*, 1. [1988.] 46–53: 48.

⁷⁸ LŐVEI [1988.] i. m. 48. A szerző az építőmester szignóját kérdőjelesen Langmasynak olvasta („Michael Langmasy Baumeister”).

FÜGGELÉK

1. táblázat.

Kőművesmesterek az 1828-as országos összeírásban. A 8 legénynél többel dolgozó mesterek legényeik számával és a legények száma helységeként összesítve

A mesterek nevét az összeírásban szereplő alakban írom. (Szögletes zárójelben – csak ha feltétlenül szükségesnek tűnt – a ma bevett, illetve más előforduló névformák).

Néhány városnál a segédek számát összegző sor után, tájékoztatásul, szögletes zárójelben felvettem egyébként tervező építészként számon tartott, az összeírásban honoratior vagy egyéb besorolással szereplő (tehát nem kőművesmester) személyiségeket.

A kerek zárójelek alkalmazásának magyarázatát lásd a szövegben.

Pest¹	Hild Clara vidua	100		
	Polak, Michael	58		
	Dütrich, Josephus	50		
	Landherr, Andreas	50		
	Zitterbart Theresia vidua	50		„murarii magistri vidua”
	Prein [Brein], Ignatius	30		
	Kasselik, Franciscus	30		
	Hofrichter, Joseph.	10		
	(Hacker, Lambertus)			
	(Kaszelik, Fidelis)			„sed opificium non exercet.”
			378	
Székesfehérvár²	Lezer [Leser, Lészer], Michael	72		„Suburbium Budense seu Felső Város”
	Klosz [Klaß, Glass], Franciscus	64		Budai Külváros
	Rieder Jacobi vidua	17		Budai Külváros
	(Langmáhr, Michael)			„murarius”
				153
Pécs³	Piatsek József	64		
	Fölsinger, Matthias	12		
	Vindisch [Windisch], Joannes	11		
				87

¹ KAPOSSY i. m. szerint.

² MNL OL, N 26, 1 a–h. füzet (Alba Regalis). (KAPOSSY i. m.-ben Lészer nem szerepel, csak cédulái között.)

³ SONKOLY i. m., 31–32. szerint. (Kaposy közleményében, illetve céduláin Fölsinger nem szerepel.) Vö. a szöveg 11. jegyzetével.

Buda ⁴	Kimnach, Ludovicus	40		
	Danko, Josephus [ifj.]	30		
	Kraschütz [Grasitz], Andreas	8		
	(Voita [Vojta], Franciscus)	(7)		
	(Hikess, Franciscus)	(4)		
	(Danko, Gertrudis)			„murarii cond. magistri vidua”
	(Ekkermann, Jos.)			„civis, quiescens”
			78	Vojta és Hikess nélkül
Eger ⁵	Czvenger [Zwenger], Joseph. [ifj.]	60		
	Rajber [Raiber], Ignat.	15		Eger „extra muros”
	(Szarvas, Franc.)	(5)		Eger „extra muros”. NB.: 1827-ben 10 legénnyel dolgozott. ⁶
	(Sándor, Joannes)			Eger „extra muros”
			75	Szarvas nélkül
Kassa,⁷ ma Košice	Schmidt, Franc.	34		
	Kriszt, Andreas	18		
	Raichinovszky [Reinikovszky], Jac.	14		
	Ippisch, Joan.	8		
	(Turnus, Simeon)			
			74	
Pozsony,⁸ ma Bratislava	Feigler, Igantius	30		
	Bendl, Godofred	16		
	Danko, Anton.	15		
	(Adler, Elias)	(3)		Pozsony, Váralja
	(Schellinger, Michael)			
			70	Adler nélkül

⁴ KAPOSSY i. m. és cédulái szerint.

⁵ KAPOSSY i. m. és cédulái szerint.

⁶ Lásd HMT, I, 407–408.

⁷ KAPOSSY i. m. és cédulái szerint.

⁸ KAPOSSY i. m. szerint.

Zágráb,⁹ ma Zagreb	Eyther, Georgius	30		
	Fölbinger, Bartolomeus	26		
	Horath, Josephus	9		
			65	
Kőszeg¹⁰	Wernitz, Martinus	20		
	Wallner, Samuel	15		
		(29)		önálló háztartás fejeként összeírt murarius sodalis
			(64)	
Temesvár,¹¹ ma Timișoara	Schmidt, Antonius	30		
	Pausch, Rosalia	18		
	Nepper, Mathias	10		
	(Suday, Teresia)	(6)		
	(Stank, Franciscus)	(4)		
			58	Suday és Stank nélkül
Esztergom¹²	Feigler, Franciscus	24		
	Eher, Franciscus	18		
	Treitsek, Wolfgang	10		
			52	
Varasd¹³ (Varasd vm.), ma Varaždin	Greiner, Ther(esia) vidua	27		
	Danck, Vincentius	24		
			51	
Nyitra,¹⁴ ma Nitra	Csaszka, Matthias	20		„9 intraneos, 11 extraneos sodales habens”
	Spanyár, Emerich	20		
	(Klausz, Venceslaus)	(4)		
	(Herveth, Joan.)	(3)		
			(47)	

⁹ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁰ MNL OL, N 26, 44. füzet (Ginsium). (KAPOSSY i. m.-ben értelemszerűen csak a két mester szerepel, legényeinek számával együtt.)

¹¹ KAPOSSY i. m. szerint.

¹² MNL OL, N 26, 61 a–d. füzet (Strigonium).

¹³ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

Veszprém ¹⁵	Strakovits, Sebastian	25		
	Fentz, Franciscus	16		
	(Vizler, Joannes)			
			41	
Gyula ¹⁶	Czigler, Antonius	> 25		Magyargyula mezőváros „legkevesebb” 25 legény-nyel dolgozik
	?	6		Németgyula mezőváros egy kőműves 6 legény-nyel
		(4)		Németgyulán további 2 „murarius” és 2 családfő „murarius sodalis”
			(> 35)	
Gyöngyös ¹⁷	Rabel [Rabl], Carolus [id. vagy ifj.?)	20		
	Gilk, Franciscus	12		
			32	
Győr ¹⁸	Frisch, Joan. Mich.	28		
	(Landherr, Michael)			polgár, „murarius magister”, többszörös telek és földtulajdonos
	(Landherr, Paulus)			nincs polgárjoga, ennek ellenére „magister murarius”, Mathias Lengerer egyik házában lakik
	(Lengerer, Mathias)			polgár, „murarius magister”, többszörös ház és földtulajdonos,
	(Menner, Francis.)			polgár, „murarius magister”, földtulajdonos
			28	
	[Fruman, Anton]			honoratior, nincs polgárjoga; városi rajztanár („Artis Delineatoriae Magister”)

¹⁵ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁶ ERDEI Aranka: *Békés megye társadalmi és gazdasági 1828-ban* (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 13). Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1986. 158. illetve 169. alapján. (KAPOSSY i. m.-ben és céduláin csak Czigler szerepel, mint aki legény-nyel nélkül dolgozik.)

¹⁷ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁸ MNL OL, N 26, 45 a–o. füzet (Jaurinum). (Frisch Kaposy i. m.-ben és céduláin nem szerepel.) Vö. a szöveg 11. jegyzetével.

	[Nagy, Stephanus]			honorator, nincs polgárjoga, városi mérnök („Geometra Cittis”)
Óperint [értsd: Szombathely]¹⁹	Vojta, Donatus	25		Óperint
	(Huber, Jacobus)	(2)		Óperint
			(27)	
Körmend²⁰	Leitner, Andreas	20–25		
			25	
(Eperjes),²¹ ma Prešov	(Schnevaisz [Schneeweiß], Caspar)			„murarius magister”
	(Eischel, Michael)			„murarius” [noha tudjuk, hogy mester]
			(25)	35 családfő sodalis (és további 2 tyro). Közülük 9 a városon kívül dolgozik, 1 beteges, 1 60 éven felüli
			(25)	
(Sopron)²²	(Bieber, Bernardus)			
	(Hild, Venceslaus)			
		(21)		„letelepedett legény”
			(21)	
Cegléd²³	Svatsina, Josephus	20		
			20	
Pápa²⁴	Pauli, Michael	12		„convencionatus murarius Dominatui cum 12 sodalibus”
	Piller, Franciscus	8		
			20	
Szatmárnémeti²⁵ (Szatmár vm.), ma Satu Mare	Eggenberger, Friedericus	16		
	(Rantzenberger, Georgius)	(3)		

¹⁹ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁰ KAPOSSY i. m. szerint.

²¹ MNL OL, N 26, 42 a–d. füzet (Eperjes). Vö. a szöveg 12–13. jegyzetével.

²² A mesterek neve KAPOSSY i. m. alapján, a „letelepedett legények” száma DÓKA i. m., IV. táblázat alapján. Vö. a szöveg 10. jegyzetével.

²³ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁵ KAPOSSY i. m. szerint.

	(Eggenberger, Mathias)			
	(Eggenberger, Philippus)			
			(19)	
Komárom,²⁶ ma Komarno	Staeger, Josephus	10		
	Fagyos, Josephus	8		
			18	
Nagybecskerek²⁷ (Torontál vm.), ma Veliki Bečkerek	Standner, Josephus	10		
	Krivin, Joan.	8		
			18	
Szeged²⁸	Griszer [Gießler], Josephus	8		a Palánkban (Civitas Palánk) összeírva
	(Gebhard, Jacob.)	(4)		Palánk
	(Lipovszky, Henr.)	(4)		Palánk
	(Nepper, Jos.)	(2)		Palánk
			(18)	
(Debrecen)²⁹	(Köhler, Georg.)	(6)		
	(Litsman, Joseph.)	(6)		
	(D. Rachbauer, Petrus)	(5)		„dominus” és „juratus murarius”
			(17)	
„Sztrazsa”³⁰ [értsd: Vágőr] (Nyitra vm.), ma Krakovány része	Vohltat, Joannes	15		
			15	
Törökbecse³¹ (Torontál vm.), ma Novi Bečej	Hanek, Bartholomaeus	10–12		
	(Conrad, Georgius)	(2)		
			(14)	

²⁶ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁷ KAPOSSY i. m. és cédulái alapján. (Standner a közleményben nem szerepel, csak cédula van róla.)

²⁸ MNL OL, N 26, 64 a–p. füzet (Szeged). (KAPOSSY i. m. listájában ezzel megegyező adatok.)

²⁹ KAPOSSY i. m. szerint. Vö. a szöveg 11. jegyzetével.

³⁰ KAPOSSY i. m. szerint.

³¹ KAPOSSY i. m. szerint.

Kismarton / Eisenstadt ³²	Handler Josephi vidua	8		„filius est magister murarius”
	(Dank, Andreas)			„murarius magister”, 60 éven fölül
	(Wagner, Matthias)			„murarius magister absque sodalis”
		(5)		„murarius sodalis uxoratus”:
			(13)	
	[Stampf, Franciscus]			„Architectus P(rinci)pis Esterházy”
	[Ringer, Josephus]			„Pensionatus Officialis P(rinci)pis Esterházy”
Németbóly ³³ (Baranya vm.)	Antrag, Clemes	12		„cum 12 sodalibus et 2 tyronibus”
			12	
Ménhárd ³⁴ (Szepes vm.), ma Vrbov	Weisz, Georgius	8		
	(Bresz, Joannes)	(4)		
			(12)	
(Újvidék) ³⁵ (Bács-Bodrog vm.), ma Novi Sad	(Fröhlich, Mathias)	(6)		
	(Honer, Joseph)	(6)		
			(12)	
(Ruma) ³⁶ (Szerém vm.), ma Vajdaság	(Hening, Anton)	(4)		
	(Bayer, Albert)	(3)		
	(Gottfried, Franc.)	(3)		
	(Wolf, Joannes)	(2)		
			(12)	
Érsekújvár ³⁷ (Nyitra vm.), ma Nové Zámky	Kosovics, Mart.	10		
			10	

³² MNL OL, N 26., 47. füzet (Kismarton).

³³ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁵ Az építőmesterek nevei KAPOSSY i. m., segédek száma EPERJESSY i. m., 418. alapján.

³⁶ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁷ KAPOSSY i. m. szerint.

Galgóc³⁸ (Nyitra vm.), ma Hlohovec	Csaszka, Adalbert	10		
			10	
Heves³⁹	Grieszner, Joseph.	10		
			10	
Vágújhely⁴⁰ (Nyitra vm.), ma Nové Mesto nad Váhom	Marsch, Martinus	8		
	(Kolecsánszky, Georgius)	(1)		
			(9)	
Nagyszombat,⁴¹ ma Trnava	Berzak, Paulus	8		
	(Liszko, Franciscus)			
			8	
(Nagyvárad),⁴² ma Oradea	(Huzl, Conradus)	(> 5)		Váradolaszi; „cum 5 sodal(ibus), pluribus utitur sodalibus”
	(Jogl, Joseph.)	(3)		
			(> 8)	
(Miskolc)⁴³	(Gansperger, Ant.)	(4)		
	(Kbi, Conr.)	(4)		
			(8)	
(Nyíregyháza)⁴⁴	(Tintz, Johann)	(5)		
	(Uher, Math.)	(3)		
			(8)	

³⁸ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁹ KAPOSSY i. m. és cédulái alapján. (A legények száma csak a cédulán, a közleményben nem szerepel.)

⁴⁰ KAPOSSY i. m. szerint.

⁴¹ KAPOSSY i. m. szerint.

⁴² KAPOSSY i. m. és cédulái alapján. (Jogl a közleményben nem szerepel, csak cédula van róla.)

⁴³ KAPOSSY i. m. szerint.

⁴⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

2. táblázat.

A magyarországi városok rangsora az 1828-as összeírás alapján különböző szempontok szerint (Erdély és Horvátország nélkül)

	az építő- mesterek kapacitása szerint	a kömvéslegé- nyek száma	a népesség száma szerint	a lakosság száma	gazdasági súly (piackörzet, iparúzők, kereskedelem stb. faktorált adatai) szerint	„központi szerep- kör” (igazgatás, jogszolgáltatás, katonai, oktatási intézményrend- szer stb.) szerint
			BÁCSKAI–NAGY 1984. i. m. XIV. tábla alapján		uo., 37. táblázat alapján	uo., X. tábla alapján
1	Pest-Buda	456	Pest-Buda	86578	Pest-Buda	Pest-Buda
2	Székesfehérvár*	153	Debrecen	45375	Pécs	Pozsony
3	Pécs*	87	Pozsony	37180	Sopron	Temesvár
4	Eger*	75	Szabadka	34927	Temesvár	Kassa
5	Kassa*	74	Szeged	32209	Miskolc	Nagyvárad
6	Pozsony	70	Újvidék	20231	Veszprém	Győr
7	Kőszeg	(64)	Székesfehérvár	20069	Pozsony	Debrecen
8	Temesvár*	58	Komárom	17782	Győr	Eperjes
9	Esztergom*	52	Zombor	17534	Szeged	Besztercebánya
10	Nyitra*	(47)	Eger	17487	Arad	Sopron
11	Veszprém*	41	Selmecebánya	17028	Székesfehérvár	Pécs
12	Gyula	(> 35)	Nagyvárad	16115	Kassa	Eger
13	Gyöngyös	32	Győr	14472	Nagyvárad	Arad
14	Győr*	28	Szatmárnémeti	14279	Vác	Veszprém
15	Szombathely*	(27)	Arad	13824	Eperjes	Ungvár
16	Körmend	25	Kassa	13606	Újvidék	Esztergom
17	(Eperjes)	(25)	Sopron	12501	Nagyszombat	Kőszeg
18	(Sopron)	(21)	Temesvár	11942	Besztercebánya	Székesfehérvár
19	Cegléd	20	Pécs	11322	Esztergom	Szombathely
20	Pápa	20	Vác	11119	Szatmárnémeti	Nagyszombat
21	Szatmárnémeti*	(19)	Esztergom	9183	Pápa	Selmecebánya
22	Komárom	18	Veszprém	9079	Debrecen	Nyitra
23	Nagybecskerek	18	Eperjes	7656	Losonc	Máramarossziget
24	(Szeged)	(18)	Nagyszombat	6627	Baja	Miskolc
25	Debrecen	(17)	Szokolca	6092	Dunaföldvár	Komárom

Edit Szentesi

A Few Words on the Regional Distribution of the Building Industry's Capacity in Hungary in the First Half of the 19th Century

In the first half of the 19th century, broadly understood, three national registers (in today's parlance national censuses) were completed: in 1813, in 1828 and in 1853–1854. Of these, the data survey of the 1823 national census appears to be the best suited for an examination of social and economic history. Hungarian historiography has therefore not failed to make use of it. János Kapossy based his lists of architects, sculptors, painters and graphic artists (arranged in alphabetical order and published in 1952) on these registries. I have now rearranged some of the data published by Kapossy and compiled a table that shows large undertakings by master builders according to the settlements that served as their seat. With regards to building capacity, Székesfehérvár is in its own category: it boasted almost half as much as productivity as Pest and twice as much as the next town on the list. The city's position among other Hungarian towns on the basis of various other hierarchies does not account for this. It is this remarkable position of Székesfehérvár with regards to building construction for which I attempt to find an explanation.